

WAAROM KOMEN MENSEN IN VERZET?

Naoorlogse generaties
GEVOLGEN VAN VERZET

Klokkenluiders
MODERNE VERZETSSTRIJDERS?

Na psychotrauma
FUNCTIES VAN SCHULD EN SCHAAMTE

Inhoud

4

Waarom komen mensen in verzet?

10 iMMO onderzoekt vluchtelingen op sporen van fysiek geweld

17 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger: De mythe en de mens

24 Uitgesteld eerbetoon in Indonesië

27 Hoop op recht voor Santa Lucia

32 Schuld, schaamte en levensdreiging

Jeroen Knipscheer

Hoofdredacteur Impact Magazine

Mijn 3 jarig zontje is momenteel volop in de fase van verzet, bij alles wat hem wordt voorgesteld roept hij 'nee, nee, nee!' (of een veelvoud hiervan, afhankelijk van de intensiteit van zijn weerzin). Hij weigert welk voorstel dan ook, onder het motto: "jij wilt dat ik dit doe en dús doe ik het niet". Je verzetten blijkt er al vroeg ingebakken...

2018 is door het Platform WO2 (een netwerk van organisaties die de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend houden voor toekomstige generaties) uitgeroepen tot 'Jaar van Verzet'¹. Gedurende dit jaar wordt in heel het land extra aandacht besteed aan de rol van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, als historisch verschijnsel én bron van inspiratie voor de huidige tijd.

'Wat zou jij doen?' is hierbij de centrale vraag. Verzet kan een reactie op ervaren dwang zijn, maar ontstaat ook omdat waarden worden ontkend die voor iemand fundamenteel zijn. Vanuit WO2 kennen we de overtuigde, daadkrachtige mannen die zich niet neerlegden bij de bezetting. Het beeld van de "goede" verzetsstrijder is evenwel eenzijdig; de werkelijkheid is ambigue en complex. De diversiteit aan motieven om in verzet te komen, is groot; verschillende artikelen in dit nummer laten dit zien.

De gevolgen van verzet kunnen verstrekkend zijn – voor de betrokkenen zelf en voor hun omgeving. Mensen worden getekend voor het leven en dat kan doorwerken tot in de derde generatie, zo blijkt uit het dubbelportret over (klein)kinderen van verzetslieden (en zo weet ik ook van mijn eigen vader, die vanwege zijn verzetsactiviteiten dermate beschadigd raakte dat hij ernstige klachten ontwikkelde en uiteindelijk op de divan bij professor Bastiaans belandde). Ook in de huidige tijd zijn de psychosociale gevolgen van optreden tegen misstanden veelal ingrijpend, diverse bijdragen schetsen dit indringend.

Zonder weerstand echter geen verandering. Via verzet ontwikkelt mijn zontje zich tot een autonoom mens, en op collectief niveau wijst verzet op 'het besef van verantwoordelijkheid voor de ander'² – in de huidige gepolariseerde samenleving is dat een hoopgevend idee.

¹ <https://www.jaarvanverzet.nl>, ² <https://vimeo.com/256413722>

EN VERDER

- 8 **impact** **MONUMENT**
Oorlogsmonument Rozendaal
- 14 **impact** **ONDERZOEK**
Hoe denken Nederlanders over verzet
- 15 **impact** **COLUMN**
Verzet is niet alleen nee roepen
- 20 **impact** **INTERVIEW**
Mijn opa zou trots op me zijn geweest
- 22 **impact** **HERDENKEN**
Schatbewaarders van oorlog en verzet
- 31 **impact** **OPLEIDINGSAGENDA**
- 39 **impact** **BOEKEN**
- 42 **impact** **NtVP**

impact magazine over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discuteert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Jeroen Knipscheer (hoofdredacteur), Ingrid van Assouw, Menno van Duin, Joanne Mouthaan, Ilse Raaijmakers, Onno Sinke en Maarten-Jan Vos

Redactie coördinatie Marleen van de Ven
Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Telefoon 088-3305190

Mail impactredactie@arq.org

Oplage 1.150 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design & Content
ISSN 2543-2591

Waarom komen mensen in verzet?

Alle verzet wortelt in gedeelde grieven. Denk aan de burgeroorlog in Syrië; de bezetting van de Palestijnse gebieden door Israël; maar ook aan de financiële crisis in Griekenland of de bezuinigingen op de gehandicaptenzorg in Nederland. Daarmee lijkt het antwoord op de vraag in de titel te zijn gegeven en kunnen we weer overgaan tot de orde van de dag. Niets is minder waar.

Alle verzet mag in gedeelde grieven wortelen, lang niet alle grieven - ook de gedeelde niet - lopen uit op verzet. Protest en verzet zijn uitzonderlijk gedrag. De meeste mensen die met een misstand worden geconfronteerd gaan door met wat ze aan het doen waren om die misstand te bestrijden, namelijk niets, zei een Amerikaanse collega eens.

Burgers met gedeelde grieven, daarmee is er nog geen verzet

Hiermee hebben we de eerste puzzel te pakken. Wat maakt van negatieve omstandigheden gedeelde grieven en wat maakt dat deze grieven aanzetten tot verzet? Dat is voor een deel een kwestie van feitelijke omstandigheden. De bezuinigingen op de gehandicaptenzorg in Nederland vonden daadwerkelijk plaats; de Palestijnse gebieden in Israël zijn werkelijk bezet. Maar feiten zijn nog geen grieven; laat staan gedeelde grieven. Daarvoor zijn opinieleiders nodig die mensen wijzen op het onrecht dat hen aangedaan wordt en wie daarvoor ver-

antwoordelijk zijn. Grotere of kleinere aantallen burgers raken overtuigd, waarmee de misstand een gedeelde grief geworden is. Varkentje gewassen. Toch is ook dat weer niet zo; we zijn er nog niet. Er mogen nu wel burgers met gedeelde grieven zijn, daarmee is er nog geen verzet. Dat is onze tweede puzzel. De vraag die we moeten beantwoorden verandert ook. 'Waarom komen mensen in verzet?' wordt 'Waarom komen sommige gegriefden in verzet en anderen niet ook al zitten ze ogenschijnlijk in gelijke omstandigheden?'

Protestcultuur

Ik moet nu iets over 'vraag' en 'aanbod' vertellen. Er mag dan een grotere of kleinere groep burgers zijn die gegriefd zijn (de vraag), dat betekent nog niet automatisch verzet. Daarvoor zijn organisatoren nodig die het verzet organiseren (aanbod). Niet iedereen voelt zich aangesproken door de verzetsmogelijkheden die zich aandienen. Het feit dat iemand zijn handtekening onder een petitie wil zetten betekent niet dat hij ook aan een straatdemonstratie wil meedoen, laat staan aan gewelddadige acties. De aanbod kant van protest betreft ook de aard van de organisatoren. Iemand kan het best met de initiatiefnemers eens zijn, maar zich helemaal niet kunnen identificeren met de organisatoren en de andere demonstranten. Dat bleek het geval bij een

Demonstratie tegen bezuinigingen in de zorg, 2015

demonstratie in Nederland enkele jaren geleden tegen de oorlog in Irak. Die werd in Nederland door radicaal linkse groeperingen georganiseerd, waarop gematigder groeperingen en personen zich terugtrokken. Vraag en aanbod kunnen per land verschillen. Zo heeft Spanje een heel andere protestcultuur dan Nederland. In Nederland wordt veel minder geprotesteerd dan in Spanje. In Spanje is het politieke systeem veel geslotener en het vertrouwen in de politiek zoveel geringer, dat alleen al daarom meer geprotesteerd wordt. Ook kunnen de omstandigheden in het ene land beroerder zijn dan in het andere, waardoor vraag én aanbod groeien. Tijdens de financiële crisis in 2009 werden Nederland en Spanje verschillend getroffen zoals onder meer uit de werkloosheidscijfers blijkt. Terwijl in Nederland de werkloosheid tussen de 4.1 en 4.9 % lag, was die in Spanje tussen de 19.2 en 20.9 %. Nog dramatischer was de jeugdwerkloosheid. Tussen de 6.9 en 9.0 % in Nederland en tussen de 39.7 en 45.3 % in Spanje. Dat leidde tot sterk uiteenlopende oordelen over de economie en de politiek. Terwijl in Nederland 59 % van de bevolking de economische situatie als goed beoordeelde lag dat in Spanje op 4 %. En terwijl in Nederland meer dan de helft van de bevolking vertrouwen had in het parlement, gold dat voor slechts één vijfde in Spanje. Geen wonder

Bert Klandermans

*Hoogleraar Toegepaste Sociale Psychologie,
Faculteit Sociale Wetenschappen,
Vrije Universiteit Amsterdam*

dat in Spanje een derde meer gedemonstreerd werd dan in Nederland. Daar was vraag naar en het aanbod was er. 'Vraag' is dus nodig, in de hoedanigheid van ontevreden burgers. Maar ook aanbod is nodig in de vorm van protest manifestaties waaraan die ontevreden burgers kunnen deelnemen. Is één van beide onvoldoende aanwezig, dan is de kans op verzet klein. Maar dat is nog niet alles. Vraag en aanbod moeten bij elkaar gebracht worden. Zonder mobilisatie gaat het niet. Iemand moet die boze burgers vertellen dat er 'zaterdag over een paar weken gedemonstreerd gaat worden'. Communicatie kanalen - traditionele zoals kranten, radio en televisie - en nieuwe sociale media - zoals facebook en twitter - spelen daar bij een belangrijke rol. Bij mobilisatie gaat het erom van sympathisanten participanten te maken. Dat lijkt makkelijker dan het in werkelijkheid is. Want waar vind je sympathisanten? Hoe weet je of iemand sympathisant is of niet? Dat is lang niet altijd eenvoudig. Om die reden komt het dan ook regelmatig voor dat de mobilisatie niet veel verder komt dan de eigen organisatie. Zo is het merendeel van de deelnemers aan een manifestatie die door een vakbond georganiseerd wordt lid van die vakbond.

Bij mobilisatie gaat het erom van sympathisanten participanten te maken

Emoties

Dan de motivatie; waarmee we terug zijn bij de beginvraag. Waarom komen mensen in verzet? Vier factoren spelen daarbij een rol: identificatie met de andere deelnemers, de grieven aanpakken, expressiviteit en emoties. Tezamen maken ze uit of iemand gemotiveerd is deel te nemen aan protest omtrent een issue dat hem/haar na aan het hart ligt. Het begint er mee dat de belangen en/of principes van een groep waarmee iemand zich identificeert worden geschaad. Dat zijn de grieven waar ik het over had. Indien het besef doorbreekt dat anderen in dezelfde omstandigheden verkeren, is de basis gelegd voor een protestbeweging van personen die zich met elkaar en met de organisatoren identificeren. Iemand kan besluiten aan die beweging mee te doen. Expressi-

Demonstratie Oostvaardersplassen, 2018

viteit impliceert dat men kenbaar maakt dat men boos en verontwaardigd is aan de tegenstanders maar ook aan elkaar. Emoties stoken het vuur op. Juist omdat het altijd gaat om zaken die mensen na aan het hart liggen kunnen de emoties makkelijk en snel hoog oplopen. Protest en verzet richten zich veelal tegen autoriteiten. De deelnemers beogen aandacht te vragen voor misstanden waarvan ze de dupe zijn in de hoop dat daar wat aan gedaan gaat worden. Indien het aangesproken gezag luistert en zich inspant om iets aan de grieven te doen, loopt het verzet dood. Echter als het gezag geen oor heeft voor de grieven radicaliseert het verzet. Dat is helemaal het geval wanneer het verzet onderdrukt wordt. In eerste instantie leidt repressie veelal tot meer in plaats van minder verzet. Mensen zijn menigmaal bereid risico's te nemen voor de goede zaak, soms zelfs hun leven in de waagschaal te stellen. Toch kan de onderdrukking dusdanig hard zijn dat het mensen de moed in de schoenen doet zinken.

Oostvaardersplassen

Heeft verzet het beoogde effect? En doet dat er wat toe? Daarmee zijn we aan onze laatste puzzel toe gekomen. Het begint met de vraag welk effect men beoogt en hoe te bepalen of dat effect gehaald wordt. Wil men vooral aandacht vragen voor misstanden dan is een in het oog lopende manifestatie al gauw een succes. De organisatoren van protest kunnen heel creatief zijn. Neem de begrafenistoet als onderdeel van recente protesten tegen het afschieten van grote grazers bij de Oostvaardersplassen. Toch kan het lang duren eer protest effect heeft. Al helemaal als het om het afdwingen of tegenhouden van politieke veranderingen gaat; zie de protesten tegen de gaswinning in Groningen die jarenlang geduurd hebben voordat er werkelijk naar geluisterd

werd. En soms ook heeft verzet helemaal geen effect. Neem de protesten tegen de antidemocratische politiek van de regeringen in Polen en Hongarije. De regeringen van beide landen lieten zich niets gelegen liggen aan de protesten. Dat weerhoudt mensen er niet van in verzet te komen. Iets doen, al is het effect twijfelachtig, is beter dan niets doen. Maakt het uitblijven van effect dan niets uit? Natuurlijk niet. De motivatie om te protesteren wordt bepaald door het doel van het protest en de verwachte kans van slagen. Als succes steeds maar uitblijft, zal op den duur de motivatie om te blijven protesteren

Als het gezag geen oor heeft voor de grieven radicaliseert het verzet

afnemen en uiteindelijk verdwijnen. Uitzicht op succes wordt steeds minder, de betrokkenheid bij de beweging neemt af. Er is dan nog maar een kleine aanleiding nodig voor iemand om het op te geven. Waarom komen mensen in verzet? Omdat ze boos en verontwaardigd zijn over iets wat hen is aangedaan. Maar daarmee is het verhaal niet af. Verzet doe je meestal met anderen. Dat komt soms spontaan op gang, als de verontwaardiging groot is. Denk aan de 'Witte Mars' in België uit verontwaardiging over de moorden begaan door Dutroux. Maar meestentijds zijn daar initiators bij nodig. Zij zijn degenen die de kastanjes uit het vuur halen, die terwijl de grote massa nog in beweging moet komen hun nek uitsteken met alle risico's van dien. Door hun inspanning, die ze vaak met een afstraffing en soms zelfs met het leven moeten bekopen komt het verzet op gang. In de hoop op een beter leven, want verzet wordt niet gedragen door hopeloze maar door hoopvolle mensen.

Een van de hedendaagse vormen van verzet zijn de activiteiten van klokkenluiders. Vaak hebben deze ingrijpende gevolgen voor de personen in kwestie.

Menno van Duin

Lector Crisisbeheersing (Instituut Fysieke Veiligheid) en redacteur van Impact Magazine

Klokkenluiders

Een van de hedendaagse vormen van verzet zijn de activiteiten van klokkenluiders. Vaak hebben deze ingrijpende gevolgen voor de personen in kwestie. Hoogleraar Peter van der Velden (Universiteit Tilburg) heeft recent met enkele collega's een empirisch onderzoek afgerond naar psychische klachten bij Nederlandse klokkenluiders. De gevolgen zijn zeer verstrekkend, zo blijkt. Zo'n 80% van de ondervraagden kampt met zeer negatieve effecten voor werk en inkomen en bijna de helft met negatieve gevolgen voor het gezinsleven. Deze groep heeft zes maal zo vaak als vergelijkbare mensen (naar leeftijd en demografische kenmerken) ernstige psychische klachten. Klokkenluiders raken bijna altijd hun baan kwijt en gaan er daarmee ook financieel fors op achteruit. En dat terwijl niemand er voor kiest om klokkenluider te worden.

Klokkenluiders - zo blijkt steeds uit de verhalen (zie Van der Velden et al, 2018) - melden iets wat zij binnen hun eigen organisatie zien of meemaken. Zelden zien zij deze daad als 'klokkenluiden'. Zij constateren gewoon iets wat ze eens aanhangig willen maken bij hun leidinggevende. In veel gevallen wordt daar niet of indirect op gereageerd ('dat zullen we nog eens bekijken'; 'dat heb je niet helemaal goed begrepen' of 'ik zou me daar maar niet al te druk over maken'). Vervolgens komt er langzamerhand een proces op gang, waarbij de melder en de organisatie steeds verder van elkaar verwijderd raken. De melder krijgt meer en meer het gevoel niet serieus te worden genomen en wordt soms bewust genegeerd. Zonder en vaak voordat de melder het zich goed en wel realiseert, komt deze in een positie terecht waar hij of zij aanvan-

kelijk helemaal niet voor gekozen heeft. Er ontstaan daardoor spanningen in het gezin en de relatie met de collega's komt onder druk te staan.

Klokkenluiders zijn zeker geen mensen die meer risico wensen te nemen. Maar de gevolgen van hun - feitelijk

De gevolgen om misstanden aan de kaak te stellen zijn enorm

dus vaak niet bewuste - keuze om misstanden aan de kaak te stellen, zijn enorm. Dit zijn de belangrijkste uitkomsten van onderzoek onder 27 Nederlandse klokkenluiders, mensen die misstanden hebben gemeld aan inspectiediensten en/of de media, nadat interne meldingen niets opleverden (of alleen leidden tot tegenwerking). De resultaten van het onderzoek onderschrijven volgens Van der Velden het belang van een goede en vooral ook professionele ondersteuning van klokkenluiders. Voorkomen moet worden dat klokkenluiders, zoals nu vaak het geval lijkt te zijn, 'de prijs betalen' voor iets waar de samenleving als geheel uiteindelijk grote voordelen van heeft, want feitelijk komt een klokkenluider op voor het publieke belang.

REFERENTIES

Velden, P.G. van der, M. Pecoraro, M.S. Houwerzijl & E. van der Meulen (2018), 'Mental Health Problems Among Whistleblowers; A Comparative Study', in: *Psychological Reports*.

Locatie Monument op de Emmapiramide

Kluizenaarsweg, 6881 AG Rozendaal (Gelderland)

Foto's: Ingrid van Assouw

Doodgeschoten op weg naar de vrijheid

Op 13 december 1944 fusilleerde de bezetter 13 mannen in de bossen bij Rozendaal in Gelderland. De mannen waren opgepakt omdat zij naar het bevrijde zuiden hadden willen vluchten en ze werden doodgeschoten als vergeldingsactie. Pas in 1947 werden hun graven gevonden. In 1997 werd een monument opgericht ter nagedachtenis aan deze mannen. Het ligt bij de Emmapiramide aan de Kluizenaarsweg. Scoutinggroep De Marksteen heeft het monument geadopteerd en helpt bij de 4 mei herdenking. Afgelopen 4 mei legden de leden van de groep, samen met de burgemeester en loco-burgemeester van Rozendaal, kransen bij het monument. Voor de groep is maatschappelijke betrokkenheid belangrijk. Met het adopteren van dit monument staan de leden stil bij de vrijheid die we nu hebben en willen ze de impact van de gebeurtenissen van toen invoelbaar maken.

BIJ EN IN DEZE OMGEVING WERDEN OP
13 DECEMBER 1944 GEFUSILLEERD:

GERARD BRAND	16-9-1923
JOON BRAND	12-8-1909
REYER VAN DE HAAR	16-6-1918
WIM JONCHAL	6-9-1924
HANS KAPER	1-8-1925
HENRIE KUISTAKE	31-8-1926
LOUWE RUITINGA	24-7-1926
DEO VOERPOEL	10-8-1922
EN	
WILDOLD VAN BALEN	7-10-1922
DAVID GACKER	1-7-1926

Herdenkingsmonumenten helpen om ingrijpende gebeurtenissen een plaats te geven in het hedendaagse leven. Impact brengt herdenkingsmonumenten in beeld en vertelt hun verhaal.

Onderzoek naar sporen van foltering bij vluchtelingen

‘Martelingen veranderen je leven ingrijpend’

Vluchtelingen die gemarteld zijn, krijgen vaak te maken met allerlei psychische gevolgen. Tijdens de asielpcedure slagen ze er bovendien niet altijd in om hun verhaal helder over te brengen. Het gevolg kan zijn dat ze geen asiel krijgen, terwijl ze er volgens hun advocaat wel recht op hebben. Na een uitgebreid lichamelijk en psychisch onderzoek kan de IND de aanvraag heroverwegen.

Elsbeth Kors

Maartje Goudswaard

‘Ze sloegen me op mijn knieën en ellebogen. Ik moest in een hele kleine ruimte volgepropt met meer dan twintig mensen staan, terwijl de hele tijd water naar binnen gespoten werd. Er was geen plaats om te zitten of liggen, dus slapen was onmogelijk en gevangenen moesten daar ook hun behoeften doen. Als je eindelijk naar buiten mocht, werd je gedwongen heel lang in de zon kijken. Dat ging door tot je bekende.’

Moses Atacon

Aan het woord is de Oegandese Moses Atacon (40). Als tegenstander van de regering belandde hij maar liefst tien à vijftien keer in de gevangenis – hij raakte de tel kwijt. Vier jaar geleden vluchtte hij naar Nederland. Hij kreeg snel asiel, want het was wel duidelijk dat hij gevaar liep als hij terug zou keren. ‘Als activist had ik een duidelijke footprint achtergelaten op sociale media.’

Gaten in het verhaal

De Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) wijst de asielaanvraag echter af als het verhaal van een asielzoeker als ongeloofwaardig of inconsistent bestempeld wordt. Wanneer de vluchteling fysieke of psychische klachten heeft en die toeschrijft aan marteling, dan kan

de advocaat van de asielzoeker een aanvraag indienen bij het instituut voor Mensenrechten en Medisch Onderzoek (iMMO) in Diemen voor een uitgebreid lichamelijk en psychologisch onderzoek.

Zo onderzocht forensisch arts Maartje Goudswaard een Ethiopische vrouw, die vertelde dat haar man bij het Oromo Liberation Front zat. ‘De IND vond haar verhaal ongeloofwaardig, onder andere omdat zij weinig details over deze verzetsgroep kon vertellen. Wij horen vaak dat mensen die in de oppositie zitten details niet met hun vrouw of andere naasten delen.’

De vrouw vertelde in de gevangenis door verkrachtingen een miskraam gekregen te hebben en op haar benen geslagen te zijn met wapenstokken.

Goudswaard: ‘We constateerden veertig littekens op haar benen.’ Na haar vrijlating duurde het enkele jaren voordat ze erin slaagde Europa te bereiken. Ze moest zware arbeid verrichten in Soedan en Libië en werd meerdere keren verkracht door mensenhandelaren. ‘Bij het onderzoek ontdekten we dat ze buikpijn, plasklachten en pijn in het genitale gebied had, waarvoor geen lichamelijk oorzaak gevonden werd. Hiervan kan seksueel geweld de oorzaak zijn.’ Nadien kreeg ze toch een verblijfsvergunning. Het is onbekend wat er met haar man gebeurd is.

Thessa Lageman

Journalist en tekstschrijver

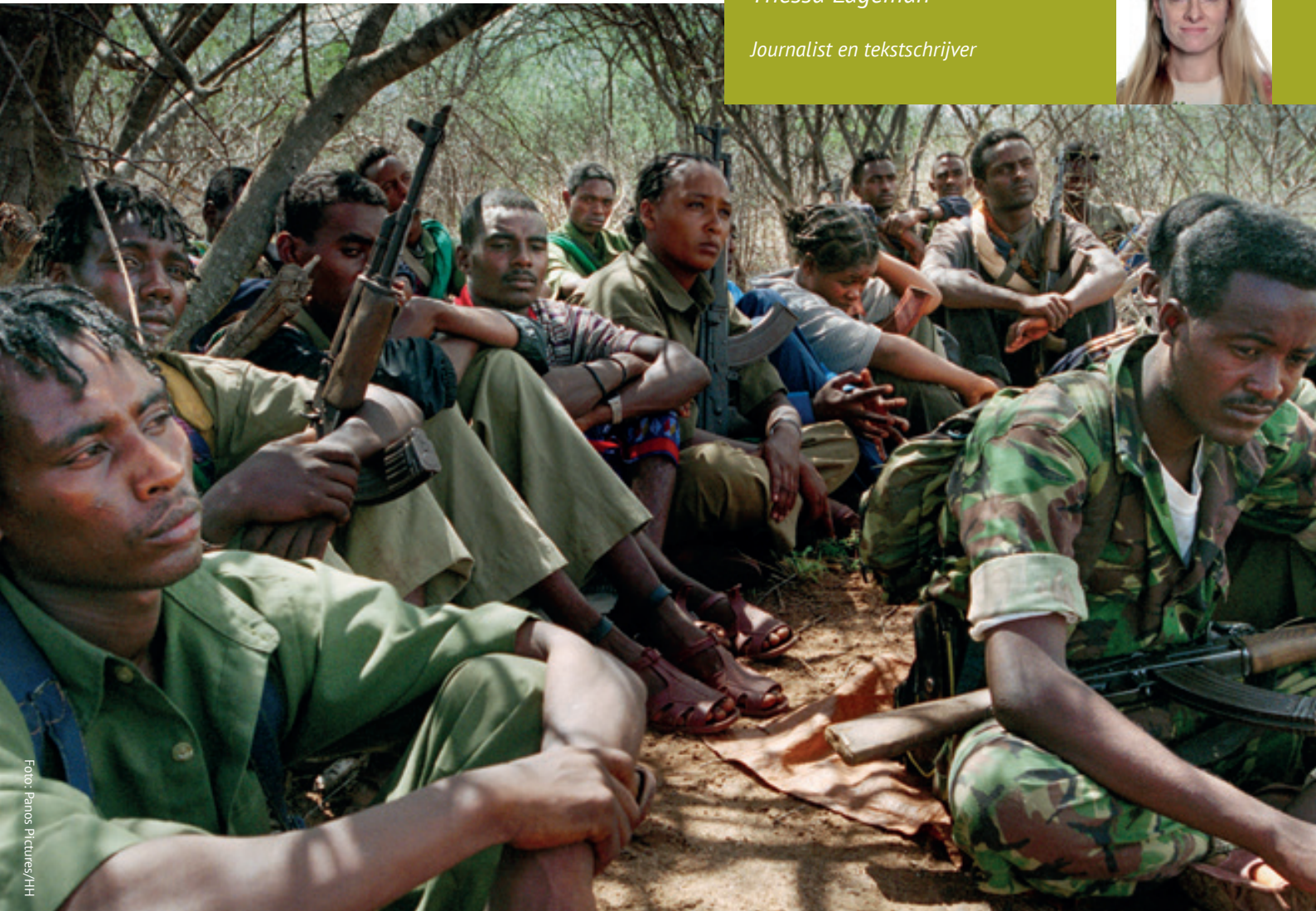

Foto: Panos Pictures/HH

Leden van het Oromo Liberation Front (OLF).

Vrijwillig

Het was een van de twintig onderzoeken die Goudswaard de afgelopen twee jaar deed. Per rapportage is ze gemiddeld veertig uur kwijt. Het onderzoek zelf duurt zo'n vier à zes uur. Naast haar baan bij de GGD werkt ze twee dagen in de week als staflid bij iMMO. Dat geldt ook voor klinisch psycholoog en psychotherapeut Elsbeth Kors, die daarnaast 'mental health check ups' doet bij de politie. Deze onderzoeken zijn goed als vangnet voor mensen die erdoor glippen, zeggen de rapporteurs. Voor het IND-verhoor hebben asielzoekers al een korte medische check gekregen om te controleren of ze in staat zijn hun verhaal te vertellen.

'Na elk onderzoek moet ik echt even bijkomen. Daarom is goed om dit niet fulltime te doen', zegt Goudswaard. 'Je beschermt jezelf wel een beetje door niet alle details te onthouden', gaat Kors verder, 'al blijven sommige verhalen je toch bij.'

'Je beschermt jezelf wel een beetje door niet alle details te onthouden'

Niet meer voetballen

Het verhaal van de jongen van dertien jaar uit een Afrikaans land bijvoorbeeld, wiens vader bij het verzet zat. In de gevangenis zat hij in een cel naast zijn moeder en drie zussen. 'Hij vertelde dat ze hem sloegen en dat hij zijn moeder en zussen hoorde gillen terwijl ze verkracht werden', herinnert Kors zich. 'Ze werden uiteindelijk vrijgelaten en slaagden erin te vluchten. Tijdens de reis door de woestijn raakten de jongen en zijn vader de moeder en zussen kwijt. Nadat zijn vader in Libië op de boot was gestapt, bleek dat de jongen er niet meer bij paste. Later hoorde hij dat zijn vader verdronken was.'

Waar zijn moeder en zussen zijn, weet hij niet.' Hij vertelde haar dat hij zich sinds zijn gevangenschap boos voelde, slecht sliep en geen interesse meer had in voetballen of andere spelletjes. Ook zijn verhaal werd door de IND ongeloofwaardig geacht, maar na uitgebreid onderzoek van het iMMO kreeg hij toch asiel. Voor getraumatiseerde mensen kan het moeilijk zijn een coherent verhaal te vertellen omdat ze vaak aan concentratie- en geheugenverlies lijden. 'Als je zelf nooit een trauma meegemaakt hebt, denk je: dat herinner je je toch?' zegt Kors. 'Maar op zo'n moment krijg je juist een bewustzijnsvernaauwing. Het kan dan heel lastig zijn om herinneringen op het juiste moment, in de juiste volgorde op te halen. Of mensen hebben last van geheugenverlies doordat ze gedrogeerd waren of op het hoofd geslagen. De IND stelt hele hoge eisen aan het geheugen.'

De meest natuurlijke reactie is om niet te willen praten over traumatische ervaringen

Drempel over

Aan het begin van het onderzoek proberen Kors en Goudswaard een band op te bouwen met hun cliënt. 'We

vragen naar iemands achtergrond, jeugd, school, enzovoort', vertelt Goudswaard. 'We kijken per persoon wat werkt. Sommigen hebben liever eerst het lichamelijk onderzoek en vertellen dan over hoe ze aan hun litten zijn gekomen.' Vervolgens vragen de rapporteurs door op details: Wat is er toen gebeurd, en toen? Waar gingen je nachtmerries over?

'De meeste mensen moeten nogal een drempel over', zegt Goudswaard. 'Ze zijn overgehaald door hun advocaat om nogmaals hun verhaal te vertellen en hebben soms van tevoren drie nachten niet geslapen.' De meest natuurlijke reactie is om niet te willen praten over traumatische ervaringen, legt ze uit. In veel landen is het bovendien ongebruikelijk of te beschamend om erover praten. Sommige mensen klappen tijdens het onderzoek dan ook helemaal dicht, anderen krijgen een heftige herbeleving of zelfs psychotische symptomen. 'Iemands lichaamstaal zegt ook heel veel', vertelt Kors. 'We noteren als iemand opeens wit wegtrekt, gaat zweeten of trillen. Of als er opeens geen contact meer met iemand te krijgen is of iemand langs je heen kijkt.'

Littekens

Kors en Goudswaard vertellen dat de meeste mensen die zij spreken gevlucht zijn omdat zij, of vaak hun familieleden, in de oppositie zaten, omdat ze tot een vervolgd minderheid behoren of vanwege hun seksuele

Bijeenkomst van de Oegandese oppositie tijdens de presidentiële verkiezingen in 2011.

geaardheid. Anderen vluchtten voor oorlog of omdat ze wilden ontkomen aan een gedwongen huwelijk. De meerderheid van de cliënten in de afgelopen vier jaar vertelde te maken te hebben gehad met seksueel geweld. Psychische dreiging kwam ook veel voor, gevolgd door brandwonden, lange tijd in een oncomfortabele positie gedwongen worden, eenzame opsluiting, stok- of zweepslagen op de voetzolen en waterboarding. Afgelopen jaar kwamen de meeste aanvragen van mensen uit Afghanistan, Ethiopië, Iran en Soedan. Volgens Amnesty International wordt er nog in 141 landen gemarteld.

Het iMMO kan alleen aan een onderzoek beginnen als er medische klachten zijn waarvan de cliënt zegt dat ze het gevolg zijn van marteling of inhumane behandeling. Dat kunnen zowel lichamelijke als psychische klachten zijn. 'Wij doen ons best om een zorgvuldige afweging te maken', zegt Kors. 'De ernstigste gevallen komen bij ons. Daarom is er meestal een verband tussen de klachten en de martelingen.' Als iemand bijvoorbeeld lange tijd opgehangen is aan zijn armen en daar littekens heeft, is het verband natuurlijk duidelijker dan als er psychische klachten zijn. Vaak zijn er psychosomatische klachten, lichamelijke klachten die een psychische oorzaak hebben.

Flashbacks

'Ze sloegen ons met harde voorwerpen verpakt in lakens en kussen, om geen sporen van marteling achter te laten', vertelt Moses Atacon. 'Marteling is verboden in Oeganda, maar het gebeurt veel.' Hij hield er verschillende psychische klachten aan over. 'Ik slaap vaak maar drie uur, heb last van flashbacks, paniekaanvallen, kan me moeilijk concentreren.' Een aantal van zijn Oegandese vrienden in Nederland heeft vergelijkbare dingen meegemaakt. 'Het is geen toeval dat we allemaal alleenstaand zijn.' Een van zijn vrienden werd onder dwang kindsoldaat en drinkt nu veel en is vaak agressief. Zelf stort Atacon zich graag op zijn werk. Bij zijn klussen als tolk bij het Internationaal Hof van Justitie in Den Haag hoort hij veel dezelfde soort verhalen als de zijne. 'Dat is af en toe wel moeilijk.' Verder is hij vrijwilliger bij de organisatie The Hague Peace Projects en is nog actief op sociale media tegen de Oegandese regering. Ook in Nederland heeft hij het gevoel niemand te kunnen vertrouwen. 'Misschien huurt de Oegandese ambassade iemand in om mij te vergiften. Dat is al vaker gebeurd in Europa.'

Kors en Goudswaard zien bij hun cliënten ook vaak slaapproblemen, relatieproblemen, wantrouwen en alcohol- en drugsgebruik om herinneringen te onderdrukken. Ook concentratieproblemen komen veel voor, waar-

iMMO kan alleen klachten onderzoeken die het gevolg zijn van marteling of inhumane behandeling

door mensen bijvoorbeeld hun opleiding niet kunnen afmaken. Kinderen plassen vaak nog op hoge leeftijd in hun bed, kunnen niet meekomen op school en hebben gedragsproblemen.

Hulp zoeken

De doorstroom van getraumatiseerde vluchtelingen naar psychologische zorg is echter slecht. Veel van hen weten de weg naar hulp niet te vinden of zien naar een psycholoog gaan als een schande of toegeven dat je gek bent.

'Alleen in extreme situaties accepteren vluchtelingen hulp, als het al te laat is', is ook de ervaring van Atacon. 'We zijn eraan gewend om met stress te leven en alles binnen te houden. Naar een psycholoog gaan is duur en er is een taalbarrière.' Hij spreekt liever over zijn ervaringen tijdens lezingen op scholen en door erover te schrijven op zijn blog. 'Martelingen veranderen je leven op een ingrijpende manier', benadrukt hij. 'Het is hoe dan ook moeilijk ervan te herstellen.'

The logo for iMMO consists of the letters 'iMMO' in a bold, sans-serif font. The 'i' is lowercase and black, while the 'MMO' are uppercase and black. The 'O' is a larger, orange circle.

INSTITUUT VOOR MENSENRECHTEN EN MEDISCH ONDERZOEK

iMMO levert een bijdrage aan de bescherming van mensenrechten, in het bijzonder door het uitvoeren van onderzoeken van vermoede slachtoffers van marteling en inhumane behandeling. Deze onderzoeken vinden plaats in de context van een asielprocedure en worden verricht door vrijwillig werkende artsen en psychologen. Men gaat daarbij in op het causale verband tussen de medische bevindingen en het gestelde asielrelaas.

Behalve forensisch medische onderzoeken biedt iMMO advies en consultatie aan professionals met vragen op het gebied van medische aspecten in onder meer de asielprocedure. iMMO verzorgt ook trainingen, bijvoorbeeld over de vroegsignalering van slachtoffers van marteling en inhumane behandeling.

www.stichtingimmo.nl

Hoe denken Nederlanders over het verzet

De Tweede Wereldoorlog is één van de belangrijkste onderwerpen binnen de Nederlandse samenleving. Verzet tegen de bezetter wordt vaak als één van de eerste thema's genoemd als het over WOII gaat. Vandaar dat 2018 uitgeroepen is tot het Jaar van Verzet. Maar wat weten Nederlanders over het verzet? En wat zijn de beelden die Nederlanders van nu hebben over het verzet van toen?

Twee derde van het Nederlandse publiek weet dat er sprake van verzet was tegen de Duitse bezetter in Nederland. 28% van deze groep heeft er zeer veel informatie over gehoord, gelezen of gezien. Bij het verzet tegen de Japanse bezetter van Nederlands Indië ligt dit beduidend lager. Een kwart van de Nederlandse bevolking heeft kennis over het verzet tegen de Japanse bevolking (waarvan maar 7% veel of zeer veel). Ongeveer een derde van de Nederlandse bevolking wil graag meer weten over verzet, zowel het verzet tegen de Duitse bezetter, als het verzet in Nederlands Indië. Mannen zijn meer geïnteresseerd in verzet dan vrouwen en willen er graag meer van weten.

Naast de kennis over hebben we ook een aantal opvattingen over verzet bij het Nederlandse publiek getoetst: driekwart van Nederland vindt dat verzetsmensen helden zijn (figuur 1). Een klein deel van Nederland (15%) vindt dat verzet vooral iets voor mannen was. Er is echter wel een verschil tussen mannen en vrouwen (figuur 2). Ook vroegen we de Nederlandse bevolking of het verzet een inspiratie is voor hun gedrag nu. Een kwart van de mannen geeft dat dit het geval is. Vrouwen vinden dit veel minder van belang. Voor maar 15% van de vrouwen is het verzet toen een inspiratie voor nu (figuur 3).

UITKOMSTEN DOELGROEPENONDERZOEK WOII 2018

De Tweede Wereldoorlog is het morele ijkpunt van de Nederlandse samenleving

Meningen over mensenrechten, racisme, democratie, verzet en huidige conflicten en oorlogen worden beïnvloed door wat men weet over de Tweede Wereldoorlog. 76 procent van de Nederlanders vindt dat we kunnen leren van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Tweede Wereldoorlog is daarmee nog steeds een moreel ijkpunt. De Tweede Wereldoorlog wordt door Nederlanders het vaakst genoemd als hen gevraagd wordt naar de belangrijkste historische gebeurtenis, vaker dan recentere historische gebeurtenissen als de aanslagen van 11 september 2001 en de val van de Berlijnse muur. Ook heeft de Tweede Wereldoorlog in de optiek van 60 procent van de Nederlanders invloed op hun huidige mening over vrijheid.

Dit zijn de belangrijke uitkomsten van een groot onderzoek onder het Nederlandse publiek naar de betekenis van, de interesse in en omgang met de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Platform WO2 o.l.v. Arq, het Nationaal Comité 4 en 5 mei, en het NIOD.

Meer informatie: oorlog.arq.org/doelgroepenonderzoek

figuur 1

figuur 2

figuur 3

↑ Significante oververtegenwoordiging
 ↓ Significante ondervetegenwoordiging

In het kader van Platform WO2 heeft Motivaction International B.V. in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolgning en Geweld en het NIOD een onderzoek uitgevoerd onder het Nederlands publiek naar de kennis van en opvattingen over het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek is in de periode 15 september 2017 tot 25 september 2017 kwantitatief uitgevoerd onder 1.064 respondenten in de leeftijd van 15-75 jaar. De steekproef is representatief getrokken en na dataverzameling gewogen en is representatief voor o.a. de kenmerken leeftijd, geslacht, opleiding, regio en de interacties daartussen. Zie voor de complete rapportage oorlog.arq.org/doelgroepenonderzoek.

Verzet is niet alleen nee roepen

Ismee Tames

Senior Onderzoeker NIOD en bijzonder hoogleraar op de Arq-leerstoel Stichting 1940-1945: geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging

De inkt op de capitulatie documenten van 15 mei 1940 was nauwelijks droog toen Bernard IJzerdraat schreef dat Nederland zich niet zou neerleggen bij deze 'vrijheidsberoving' en de organisatie die hij zou oprichten, de Geuzenactie, niet zou rusten voordat de vrijheid herwonnen zou zijn.

Dit is wat we ons voorstellen bij het begin van het verzet in Nederland. Fiere, overtuigde, daadkrachtige mannen die zich niet neerleggen bij de bezetting. Als het ging over goed en fout was dit duidelijk: dergelijke mensen waren goed.

Vaak blijkt de werkelijkheid ingewikkelder dan een simpele verdeling van de betrokkenen in goed en fout. Dan komen de grijsstinten en de ambivalenties, waarmee ik de onduidelijkheden bedoel en de dubbelzinnigheden. Denk aan de helden die ook wat schurkachtigs hadden. Of misschien helemaal niet zulke heldendaden hadden verricht. Het laat ons meestal wat verward en mismoedig achter. Hoe kunnen we nou leren van het verzet als het allemaal zo ingewikkeld en ambivalent is?

Mijn interesse gaat uit naar hoe verzet vorm krijgt. Hoe mensen op een bepaald moment in de tijd op een bepaalde plek in de wereld met hun ervaringen, emoties, vaardigheden en verwachtingen verzet vorm geven. In deze liminale momenten, en met liminale momenten bedoel ik de momenten waarop iemand zich realiseert dat de wereld veranderd is en hij of zij zich opnieuw tot die wereld moet verhouden, krijgt verzet vorm.

Maar wat voor soort verzet bedoelen we eigenlijk als we het hebben over het verzet waar we een voorbeeld aan zouden moeten nemen?

Dwang levert twee soorten reacties op: onderwerping of rebellie (verzet). Als we kijken naar de Tweede Wereldoorlog en de Nazi-overheersing lijkt dit prima van toepassing: dwang door een vreemde overheerser met een verwoestende ideologie. Onderwerping (met als uiterste consequentie collaboratie) zal ik hier nu niet verder behandelen. Rebelle oftewel verzet wel. Ik denk dat het behulpzaam is om te kijken hoe verzet vorm kreeg: is het een impulsieve reactie op de dwang – 'jij wilt dat ik dit doe en dús doe ik het niet'. Kortom, is het reactief?

Of is het verzet dat ontstaat omdat de dwang waarden ontkent die voor jou fundamenteel zijn? Waarden zoals bijvoorbeeld burgerrechten, die door de onderdrukker worden afgenomen van medemensen. Een waarde als medemenselijkheid komt dan onder druk. Verzet dat vanuit zo'n waarde vorm krijgt zou je een actieve, vooruit gerichte manier van verzet kunnen noemen. Dit kunnen ook waarden zijn die we door afstand in tijd en plaats niet altijd gemakkelijk herkennen. Bepaalde diepgevoelde waarden rond religie of patriotisme die sommige Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog koesterden kunnen ons nu vreemd voorkomen. Waarden rond democratie, burgerschap en vrijheid lijken gemakkelijker toegankelijk.

Waar het mij om gaat, is dat we door deze manier van benaderen geen hiërarchie meer hoeven maken in de zin van: dit verzet is goed, dat fout. In hun fundament zijn het twee verschillende zaken: verzet als tegenstribbelen, terugduwen, nee-zeggen etc. Of verzet om misschien slechts vagelijk onder woorden gebrachte, maar diep gevoelde waarden in de wereld tot uiting te laten komen. Het gaat mij dus niet om een hiërarchie. Wel denk ik dat die tweede vorm van verzet - dus het in de wereld tot uiting laten komen van als fundamenteel ervaren waarden zoals medemenselijkheid - ons nu in Nederland in 2018 meer te vertellen heeft dan verzet als nee roepen, tegenstribbelen en boos zijn.

Beeldbank WO2 - NIOD

Deze inspiratie voor verzet hoeft namelijk niet te wachten op een desastreuze periode van oorlog, geweld en onderdrukking. Omdat het een positieve en actieve houding uitdrukt is het iets dat we altijd, iedere dag kunnen doen. Dat kan heel klein zijn - zoals iemand er op aanspreken wanneer hij of zij iets zegt dat de medemenselijkheid van anderen ontkent. Bijvoorbeeld iets racistisch, agressiefs of vernederends. Dat kan ook heel groot zijn zoals gezamenlijk een eerlijker en humaner internationale rechtsorde willen vormgeven. Het vergt in een context van vrede en voorspoed nauwelijks morele moed - alleen bewustzijn en bereidheid verantwoordelijkheid te nemen voor de waarden waar je voor staat.

Laat dit in Nederland bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog een gedachte zijn: concreet verzet krijgt vorm in een context van geweld, maar komt voort uit een levenshouding die ook in tijden van vrede iedere dag opnieuw tot uitdrukking gebracht kan worden. Laten we dat doen. Verzet is niet alleen nee roepen en boos zijn, verzet dat inspireert is een positieve actie: het in de praktijk blijven brengen van die waarden van medemenselijkheid die samen-leven mogelijk maken, óók wanneer het gevaarlijk en risicovol wordt.

Maarten-Jan Vos

Beleidsmedewerker/adviseur bij het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Hoe kijken kinderen van verzetsstrijders terug op hun jeugd? Hebben zij last gehad van het verleden van hun ouders? Of hebben ze er positieve inspiratie aan ontleend? Impact Magazine was nieuwsgierig naar hun ervaringen. En aan wie konden we het beter vragen dan aan Gerrit Jan Wolffensperger, kind van Gerrit Jan van der Veen (1902-1944), die juist de afgelopen tijd in het verzetsverleden van zijn vader is gedoken?

Gerrit Jan Wolffensperger over zijn omgang met de oorlog van zijn ouders

De mythe en de mens

Foto: Laila Schouts

Gerrit-Jan Wolffensperger

Gerrit Jan Wolffensperger heeft zijn hele leven niets met de oorlog te maken willen hebben. 'Er wordt een documentaire gemaakt over mijn vader. Het idee is (ik krijg het nauwelijks uit mijn mond): zoon zoekt vader. Ik heb er zeventig jaar nooit over willen praten en nu komt het met een enorme klap op mij af allemaal.'

Het is een zomers hete dag in april. Wolffensperger ontvangt in zijn moderne en lichte appartement in het centrum van Amsterdam. Hij is een zoon van de legendarische verzetsstrijder Gerrit Jan van der Veen, die in

juni 1944 werd gefusilleerd na de overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Gerrit Jan Wolffensperger werd in augustus van dat jaar geboren en heeft zijn vader dus nooit gekend. Hij werd na de oorlog opgevoed door zijn moeder en door zijn grootouders, die nota bene in de Gerrit van der Veenstraat woonden.

Wolffensperger legt de ingewikkelde familieverhoudingen uit. Zijn vader was getrouwd met Louise van der Veen en kreeg in de oorlogsjaren een kind met Guusje

Rübsaam met wie hij sinds 1936 een relatie had. Zij is dus de moeder van Wolffensperger. Rübsaam zat in de verzetsgroep van Van der Veen. Juist wegens die buiten-echtelijke relatie hing er daarna een stilzwijgend taboe over zijn vader. 'Ik kreeg de expliciete opdracht om niet van de daken te schreeuwen wie mijn vader was.'

De relatie met de vrouw van Van der Veen was direct na de oorlog beschadigd. 'In juni 1945 werd de Euterpestraat omgedoopt in de Gerrit van der Veenstraat. En bij de onthulling van het naambord mocht mijn moeder niet aanwezig zijn omdat Louise van der Veen dat niet wilde. Er is een foto van de onthulling met Louise en de twee kinderen van Van der Veen. Mijn moeder staat er niet bij.' Wolffensperger benadrukt dat er later toch goed contact is ontstaan. 'Ik vind het zo mooi dat het na de oorlog wel allemaal goed gekomen is, zelfs die twee vrouwen hebben met elkaar gesproken en elkaar omarmd.' In 1953 trouwt Guusje Rübsaam met Willem Wolffensperger. Hij had in de oorlog ook in het verzet gezeten. Wolffensperger werd de tweede vader van Gerrit Jan en gaf hem zijn achternaam. Gerrit Jan Wolffensperger benadrukt dat Wolffensperger voor hem zijn vader was. 'Ik ben zeer veel van hem gaan houden.'

Mijn moeder begon over die oorlog te vertellen en ik ergerde mij: dat hadden we toch niet afgesproken?

We maken een ronde langs de hoofdrolspelers van zijn eerste levensjaren, inclusief Gerrit Jan zelf. Hoe gingen zij om met de oorlog?

Wanneer wist u van het verzetsverleden van uw beide ouders?

'In de eerste jaren van mijn leven heeft mijn moeder me dat wel verteld, zij het zeer summier. Mijn moeder had een behoorlijke klap opgelopen van het feit dat haar grote liefde in de oorlog was geëxecuteerd. Ze was waanzinnig verliefd op hem geweest. Ze heeft er daarom niet veel over verteld en ik heb er ook niet veel over gevraagd. Mijn moeder stortte zich volledig op haar werk, en werd een gerespecteerd psychoanalytica.'

Foto: Bert Nienhuis

Maar later is uw moeder wel gaan praten?

'Toen ze tachtig werd, begon ze mij uit zichzelf verhalen te vertellen over de oorlog. Ze ging praten omdat ze oud was en ik was de enige die ze nog had. Bij oude mensen vallen oude belemmeringen weg. Mijn moeder begon over die oorlog te vertellen en ik ergerde mij: dat hadden we toch niet afgesproken? Daar zouden we het toch niet over hebben? Ik voelde een soort weerstand om het allemaal in mij op te nemen, een boosheid van: daar begin je nu over. De aanleiding op dat moment was de aanvraag voor de Yad Vashem onderscheiding (2003, MJV) voor mijn vader. Mijn moeder was de belangrijkste gesprekspartner van het NIOD dat het rapport moest maken voor Israël. Mijn moeder vond dat prachtig.'

Wat betekende het verzet voor uw moeder?

'Ik heb heel lang een tekening van Peter van Straaten bewaard, een tafel met allemaal mensen eromheen. Een jongetje kijkt door de deur naar binnen en die mensen zitten allemaal te schateren van het lachen. En dat jongetje zegt: 'O het gaat zeker weer over de oorlog hè?'. Na de oorlog was mijn moeder omringd door een aantal vrienden uit het verzet: mensen als Herman Sandberg, Geert Lubberhuizen, Kees Rübsaam, en beeldhouwer Fred Carasso. Na afloop van de oorlog gingen de gesprekken tussen die mensen toch min of meer over terugkijken op een hoogtepunt in hun leven. Dat was dus ook iets positiefs.'

Was er contact met de kinderen en vrouw van uw vader?

'Toen ik 15 was heeft mijn halfzusje Gerda van een kennis gehoord dat ze een halfbroertje had.

De kinderen van mijn vader hebben dat nooit van hun moeder gehoord. Dat geeft iets aan over de verhoudingen toen. Bij hen speelde ook, en dat speelde bij mij veel minder, boosheid. Toen mijn vader daadwerkelijk verzetsdaden ging plegen moesten zijn kinderen onderduiken met hun moeder en hij heeft ze toen eigenlijk nooit meer gezien. Hij is af en toe in vermomming langs ze gelopen om te kijken hoe het met zijn kinderen ging, maar die kinderen hebben het gevoel gehad dat hij hen aan het begin van de oorlog in de steek gelaten heeft. Je kunt bij hen meer de boosheid terugvinden. Die boosheid heb ik niet.'

Guusje Rübsaam

Bron: Nationaal Archief/Collectie Spaarvestad

Beeldhouwer en verzetsstrijder Gerrit van der Veen.

Waarom heeft u de oorlog gemeden in uw leven?

‘De eerste tien jaar mocht ik expliciet niet pochen over mijn vader. Die tien jaar van mijn leven waren eenzaam, een zwart gat: een moeder die alleen maar werkte, mijn grootmoeder die mij opvoedde in de Gerrit van der Veenstraat en zwijgzaamheid over de oorlog. Het is niet zo dat er een expliciet verbod was om er over te praten; een taboe in de gezinssfeer zit onderhuids. Ik ben pas begonnen te leven toen ik op het Montessorilyceum kwam. Mijn moeder was getrouwd, er was een nieuw gezin, kinderen, en op het Montessorilyceum bloeide ik op.

Daarnaast was het nieuwe huwelijk van mijn moeder een reden om niet voortdurend stil te staan bij de oorlog. Ik kan mij niet herinneren dat er tussen mijn vader en mijn moeder ooit over de oorlog is gesproken. Ten derde, voor mij gold dat ik zelf mijn leven wilde leiden. Ik heb een mooi leven gehad, ik heb ambities gehad, ik kreeg op een gegeven moment nationale bekendheid, ik wilde het zelf doen en als de pest mijden om geafficheerd te worden als de zoon van mijn vader. En er is een vierde factor: heel langzamerhand merk ik bij mezelf dat er ook wel iets van boosheid was. Die boosheid hield bij mij in dat je geconfronteerd wordt met een mythische figuur terwijl ik de man nooit gekend heb, nooit op zijn schoot gezeten heb. Ik heb nooit in het atelier of de kleibak mogen spelen. Ik heb niets van mijn vader, nog geen broekriem.’

Bent u nu bezig met een innerlijke zoektocht?

‘Dat is de moeilijkste vraag die je mij kunt stellen. Het is in ieder geval meer een stuk van mijn leven geworden. Ik kan mij nu duidelijker identificeren met het leven van mijn eerste vader. Als iemand tegen mij zegt: je vader, moet ik even denken; heeft ie het over vader één of vader twee? Dat was vroeger niet zo. Willem Wolffensperger was mijn vader. In hoeverre het mij emotioneel

heeft geraakt, daar ben ik nog niet helemaal uit. Ben ik dichterbij hem gekomen? Ja, ik weet veel meer, maar ik ben er nog wat verward over. Het is wonderlijk dat je je bijna zeventig jaar van je leven nooit hebt willen bezighouden met waar je vandaan komt. Zo rigoureuus dat je nog nooit een boek over je vader hebt gelezen. Nu verschuift dat. Het is simpelweg dat de redenen om het van mij af te houden, beginnen af te brokkelen. Ik ben ook een oude man, ik heb geen nationale bekendheid meer. En de filmmakers kwamen bij mij met het idee: er is over jouw vader nog nooit een fatsoenlijke documentaire gemaakt. Daar was ik het mee eens, die ingang was voor mij het kantelpunt. En mijn weerstanden waren geleidelijk aan verdampt.

Ik ben opgegroeid met een mythe en ik had zo graag een mens willen zien

Hoe denkt u nu over uw vader?

‘Met ongelooflijke spijt. Dat ik de man nooit zelf heb gekend. Ik ben opgegroeid met een mythe en ik had zo graag een mens willen zien.’

Heeft u rituelen bij het herdenken van uw vader?

‘Als je de zaak van je afhoudt, heb je zulke rituelen natuurlijk niet. Het enige wat ik mij kan voorstellen: ik ben een aantal keer op de Eerebegraafplaats Bloemendaal geweest. Als ik daar dan sta bij het graf van mijn vader en de vijf anderen uit zijn groep, dan krijg ik een brok in mijn keel. Ik kan in de documentaire over mijn vader op een paar punten mijn emotie ook niet verbergen. Ik ben een geroutineerd spreker maar er zijn een paar punten waar mijn stem breekt, onder andere als ik vertel hoe mijn vader gefusilleerd werd. Hij had een dwarslaesie in zijn rug en werd met een brancard naar de Kennemerduinen gebracht en zei toen: “ik wil sterven als een man, staande”. En toen is hij tussen twee kameraden in gefusilleerd. Het lukt me nu ook niet het te vertellen zonder emotioneel te worden. Door zo’n emotie kom je er wat dichterbij.

Er schiet mij nog iets te binnen. De eerste jaren werd er niet over mijn vader gepraat, maar toen ik een jaar of drie, vier was heeft mijn moeder mij een foto van mijn vader gegeven en daarbij voor mij een zilveren lijstje gekocht. En vanaf mijn vierde jaar heeft die foto altijd op mijn bureau gestaan. Dit hier is hetzelfde lijstje, dezelfde foto. Dat relateert een beetje dat er nooit over is gepraat. Ze wilde dat ik wist: dat is je vader.’

Femke Haselaar

Bart Nauta

Historicus en junior-onderzoeker bij Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Bezoek met *Geen nummers maar namen* aan Dachau, 2015

De invloed van verzet op naoorlogse generaties

‘Mijn opa zou trots op me zijn’

Voor een kleinkind van een Dachauganger viel alles op zijn plek bij het bezoek aan het kamp. Femke Haselaar begreep waarom haar opa Karel Witmond, verzetsman en overlevende van vijf concentratiekampen, zo stil en gesloten was.

Haar opa en oma namen Femke Haselaar (32) als kind vaak mee naar het Verzetsmuseum en het Anne Frankhuis. Regelmatig zat ze op 4 mei samen met haar grootouders vooraan in de Nieuwe Kerk. Niet naar de Dodenherdenking gaan was volgens haar opa Karel Witmond (1923-2003) heiligschennis. Maar over zijn tijd in het kamp vertelde hij haar nooit. Haselaar: ‘Mijn generatie kan over alles praten, wij hebben echt een praatcultuur. Ik begreep niet waarom hij nooit over zijn ervaringen heeft verteld. In Dachau begreep ik het pas’.

Zeventig jaar na de oorlog staat nu de derde generatie stil bij het verleden van hun grootouders. Dat onderzoek naar de geschiedenis inzicht levert in het leven van hun opa en oma, ouders en hunzelf, blijkt uit het verhaal van Femke Haselaar. Zij ging met het project *Geen nummers*

maar namen naar kamp Dachau om uit vinden wat haar opa daar heeft meegemaakt. Met *Geen nummers maar namen* tekenden middelbare scholieren de biografieën van oud-Dachauers op. In 2015 werden deze verhalen tentoongesteld in het Verzetsmuseum. Haselaar raakte bij het project betrokken.

‘De Duitsers deden er alles aan om ons de dood in te jagen’

Over zijn eigen oorlogservaringen praatte Karel Witmond liever niet. Geboren in een arbeidersmilieu raakte hij op veertienjarige leeftijd betrokken bij de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdbeweging van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.

Tijdens de Duitse bezetting kwam hij in aanraking met de Paroolgroep en als zeventienjarige begon hijzelf met het verspreiden van *Het Parool*. 'Thuis en in de AJC was ik opgevoed met de gedachte dat het fascisme bestreden moest worden', schreef Witmond decennia later. In het najaar van 1942 werd de gehele Paroolgroep opgerold.

Herdenkingsmonument in concentratiekamp Dachau.

Witmond kwam in Kamp Amersfoort terecht en werd om zijn jonge leeftijd, in tegenstelling tot zeventien anderen, niet ter dood veroordeeld.

In februari 1943 werden zijn verzetscollega's op de heide van Soesterberg gefusilleerd. Witmond zat in Kamp Vught en maakte radio's in het Philipskommando. Het volgende kamp waar hij in terecht kwam was Natzweiler. In Natzweiler moest Karel onder zeer zware omstandigheden dwangarbeid verrichten in de steengroeve. Witmond schreef later: 'De Duitsers deden er alles aan om ons de dood in te jagen'. In september 1944 kwam Witmond in concentratiekamp Dachau terecht.

Prijsgegeven geheimen

Femke Haselaar herinnert zich haar opa als een stille en gesloten man die niet gauw zijn emoties toonde. 'Zijn ervaringen waren iets waarover eerder niet gesproken mocht worden. Het was heel wat dat hij begon met het schrijven van een boek over zijn oorlogservaringen.' Dik in de zeventig gaf hij in 1999 dat boek uit, met een titel die verwijst naar verhalen die hij niet eerder had verteld. Het boek heette *Prijsgegeven Geheimen*.

Maar emoties werden niet echt vrijgegeven in dat boek volgens Haselaar, het was meer een feitelijk verslag. Het uiten van emoties was in het gezin van Witmond vreemd. Hoewel hij een lieve vader en echtgenoot was, was het voor de drie dochters van Karel Witmond wel

moeilijk dat er in het gezin niet alleen nooit over de oorlog, maar ook niet over emoties gesproken mocht worden. Ruzies werden vermeden en de dochters werden door hun ouders beschermd opgevoed. Haselaar geeft een voorbeeld: 'De relatie van mijn tante was uit en tijdens een verjaardag liep mijn opa al naar buiten om de visite te waarschuwen om het er maar niet over te hebben.'

'We zijn binnenvetters en we praten niet over gevoelens. Mijn opa heeft altijd hard gewerkt en zich altijd groot gehouden. Dat is wel iets wat je meekrijgt. Emotie is een gek dingetje. Ik loop er nu ook tegenaan. Ik merk dat ik wel heel goed kan praten maar als het over gevoel gaat vind ik het wel lastig. Ik denk dat het doorsijpelt van generatie op generatie.'

Het verleden levend houden

Waar de tweede generatie vaak in therapie ging, zoals de drie dochters van Karel Witmond, verwerkt de derde generatie het verleden liever op een andere manier: door het te onderzoeken en te herdenken. In Kamp Dachau, waar haar opa van september 1944 tot april 1945 gevangenzat, viel het kwartje. 'Ik begreep in het kamp dat het voor hem te heftig was om over zijn ervaringen te praten. Hij heeft er nooit écht over gesproken. Het was te pijnlijk voor hemzelf, en waar belast je een ander mee, moet hij gedacht hebben.'

Ik begreep in het kamp dat het voor hem te heftig was om over zijn ervaringen te praten

Het bezoek aan Dachau in 2015 vond Haselaar heel indrukwekkend. 'Dat je denkt: mijn opa heeft gelopen waar ik nu sta, hij heeft hier geslapen en werk moeten verrichten. Tyfus en alle andere ziektes heeft hij overleefd. Hij werd als gevangene kaalgeschoren, was bijna ter dood veroordeeld. Hij heeft het zo lang volhouden. Dat doorzettingsvermogen blijft me bij. Als 19-jarige bijna vijf jaar in de kampen.'

Haselaar wil zich er voor blijven inzetten om het verleden levend te houden, door op 4 mei te herdenken en het verhaal van haar opa door te vertellen, zoals ze dat in 2015 bij de opening van de tentoonstelling *Geen nummers maar namen* deed. 'Ik denk dat mijn opa trots op me zou zijn. Hij was zelf ook heel trots dat hij met de vlag bij een herdenking in Dachau en zelfs op de Dam stond. Ik zie hem nog zo voor me. Hij zou zeker trots zijn dat zijn kleindochter stil staat bij het verleden.'

Schatbewaarders

Oorlogsgraven zijn de schatbewaarders van verhalen van oorlog en verzet. Ieder graf vertegenwoordigt een verhaal van een militair, een verzetsstrijder of burgerslachtoffer. Niet alleen uit Nederland, maar ook uit andere delen van de wereld.

Zoals Bill Moore, een jonge Amerikaans piloot op een bommenwerper die op 29 april 1944 wordt neergeschoten boven de Veluwe. De Duitsers maken vijf bemanningsleden krijgsgevangenen, zes anderen – waaronder Bill – weten met hulp van het verzet te ontsnappen. Geruime tijd weet hij uit handen van de bezetter te blijven maar wordt uiteindelijk toch

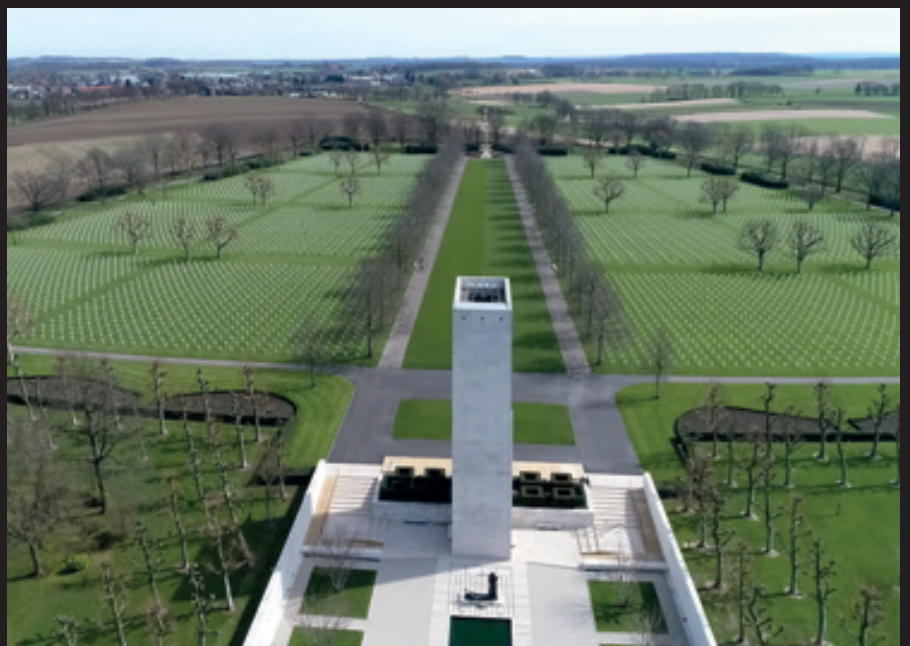
opgepakt. Twee maanden lang ondervragen de Duitsers Moore. Ze rijden hem rond in Apeldoorn om zijn onderduikadressen aan te wijzen, maar hij weigert zijn helpers te verraden. Als de Duitsers horen dat het verzet een actie plant om gevangenen te bevrijden, besluiten zij Moore en twaalf anderen te fusilleren.

Bill Moore ligt begraven op het Amerikaanse begraafplaats Margraten – rij 9 vak G graf 27.

Meer verhalen over oorlogsgraven zijn te vinden op bezoekditverhaal.nl

Bron: Ereveld vol leven

Onno Sinke

Historicus en beleidsonderzoeker/adviseur bij het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en redactielid van Impact Magazine

Een uitgesteld eerbetoon in een Indonesisch pretpark

Foto: Oorlogsgeschiedenis/Rob Gieling

Verzetsman Vic Toers Bijns werd tijdens de Tweede Wereldoorlog in Indonesië door de Japanners geëxecuteerd. Kleinzoon Onno Sinke bezoekt voor het eerst zijn graf en beschrijft wat dat met hem doet.

Al zeker vijftig minuten ben ik in de wc van de lobby van het hotel bezig mij aan te kleden. Overhemd in de broek? Nee, eruit. Erin, eruit. Erin besluit ik uiteindelijk. Wie voor het eerst het graf van zijn opa bezoekt, moet er netjes uitzien; ook al heb ik het veel te warm in mijn dikke kleren. Die kolonialen gingen in de verzen- gende hitte toch ook naar buiten in hun tropenuniform? Dan moet ik het ook kunnen. Net met het vliegtuig in Jakarta aangekomen, wil ik direct door naar zijn graf. Ik heb geen tijd om te acclimatiseren.

Ik loop op een strook gras naast de snelweg langs metershoge reclameborden voor mooie vakantie- bestemmingen, attracties en lekker eten naar de ingang van Ancol Dreamland. Het ereveld met mijn opa's graf ligt tegenwoordig in een groot pretpark waar Indonesi- ers komen om een dagje uit te gaan. Om bij zijn graf te

komen, moet ik entree betalen voor het pretpark. Later hoor ik dat de directie van het pretpark geen uitzonde- ring wil maken voor de bezoekers van het ereveld omdat men bang is dat er misbruik van zal worden gemaakt. Mijn oom noemde Indonesië ooit 'het land waar ik het meest nooit ben geweest'. Een citaat dat ook voor mij opgaat. Beide hadden we zo onze eigen redenen om een bezoek uit te stellen. In mijn geval: het was te duur, ik wilde er niet alleen heen, ik wilde eerst mijn familie- geschiedenis uitzoeken. Maar was dat de echte reden? Zag ik niet gewoon op tegen de confrontatie met de trieste oorlogsgeschiedenis van mijn familie?

'Geëxecuteerd Antjol'

Ik neem een busje bij de entree van het park dat de bezoekers naar de attracties brengt. Vol is het niet: een

Na de 'banana boat' en de 'donut boat', maar voor het 'Ancol Alive museum' is het ereveld

paar jongetjes van twaalf, een moeder met kind. We rijden langs neprotsen, het Allianz ecopark, Atlantis water adventures. Halverwege moet ik overstappen. Bij de halte kijk ik op een kaart. Ik ben op de goede weg: na de 'banana boat' en de 'donut boat', maar voor het 'Ancol Alive museum' is het ereveld.

Een tweede busje brengt me naar de juiste plek. Vlak voor het sierlijke hek met ijzeren spijlen en een Nederlandse leeuw ga ik op de grond zitten. Mijn overhemd zit niet goed. Keer op keer probeer ik het goed in mijn broek te stoppen zodat het niet te veel plooit en tegelijkertijd prettig zit. Dan bel ik aan. Als de poort open gaat, zie ik tientallen witte kruisen, vele slechts voorzien van de aanduiding 'geëxecuteerd Antjol', anderen met één enkele of meerdere namen. Er omheen bomen, struiken en bloemen, vooral veel bloemen. In de verte een monument.

Samen met Dicky Purwadi, de opzichter die met zijn jonge gezin op het ereveld woont, ga ik in de pendopo - een open paviljoen - voor het ereveld zitten. 'Bij de hemelboom aan de zijkant van het veld zijn vele honderden executies uitgevoerd', vertelt hij. 'De rest van de meer dan tweeduizend geëxecuteerden die hier liggen zijn na de oorlog van andere plekken in Indonesië overgebracht.' Mijn opa Vic Toers Bijns moet bij dus bij die boom zijn geëxecuteerd. Preciezer gezegd: onthoofd. Hij ligt nu in een verzamelgraf met elf anderen omdat afzonderlijke identificatie niet meer mogelijk was. Tijdens de oorlog was dit een afgelegen plek. Waar nu het ereveld is, was een vloedbos, een tropisch moeras, waar de zee vrij spel had. Het was met opzet door de Japanners uitgekozen om hun sporen uit te wissen.

'Een doofstomme bewaker van een Chinees tempeltje in de buurt zag elke week een vrachtauto komen', vertelt Purwadi. 'Hij vroeg zich af wat de Japanners daar deden. Na de oorlog vroegen de Britten - die als eerste geallieerden op Java aankwamen - naar de slachtoffers. De bewaker wees hen de weg naar de plek waar de Japanners hun executies hadden uitgevoerd. De lichamen zijn gevonden waar nu het monument staat.'

Foto's: Oorlogsgerevenshihg/Reb Gieling

'Happy'

Op 14 september 1946 werd het ereveld officieel ingewijd. Elie, de zus van mijn opa, was er bij en schreef over de ceremonie aan Riet, mijn oma: 'Toen begon na de komst van Dr. v. Mook de dienst. Saluutschoten knalden, een rilling gaat langs je lijf en je denkt: "Vick heeft dit altijd prachtig gevonden." Daarna tromgeroffel op omfloerste trommen, had je 't maar mee kunnen maken Riet, 't snijdt je door de ziel, maar 't is 't waard. (...) We hebben voor jou ook bloemen gelegd Riet, ik heb er bij gedacht dat hij toch moest kunnen zien, dat we hem niet vergeten waren.'

Ook ik wil hem laten weten dat hij nog niet vergeten is en leg bloemen bij zijn graf. Net als ik bij het verzamelgraf ga zitten, begint mijn maag te knorren, nog helemaal ingesteld op het Nederlandse ritme. Hoe vervelend het ook is, zo kan ik de plek niet rustig op me

laten inwerken. Nu komt het goed uit dat het ereveld omgeven is door een pretpark. Vlakbij bevindt zich Ancol Beach City, een groot winkelcentrum.

Na het eten loop ik terug naar het ereveld en hoor ik luide muziek. *I'm a hot air balloon that could go to space. With the air, like I don't care baby by the way.* Waar komt dit in godsnaam vandaan? Toch niet van het ereveld? *Because I'm happy. Clap along if you feel like a room without a roof.* Dat de tuinman van het ereveld muziek wil luisteren tijdens zijn werk begrijp ik, maar zo luid? *Because I'm happy. Clap along if you feel like happiness is the truth. Because I'm happy...* Geïrriteerd vraag ik de tuinman bij de poort naar de muziek. Met een brede glimlach wijst hij naar het winkelcentrum.

Op de tonen van *Happy* van Pharrell Williams loop ik naar de hemelboom, de boom waar mijn opa op 12 december 1944 met de leden van zijn verzetsgroep is onthoofd. Het is inmiddels midden op de middag. De zon brandt, het zweet gutst langs mijn rug. Met alle macht probeer ik me voor te stellen wat hier gebeurd is. Ik wil mijn opa dichtbij voelen. Maar het lukt niet. Ik kan alleen maar denken aan schaduw. *Happy, come on, bring me down. Love is too happy to bring me down.* Kom op, concentreer je. *Because I'm happy. Clap along if you feel like a room without a roof.* Ik geef het op, ik moet even de schaduw opzoeken van de pendopo.

Ik wil mijn opa dichtbij voelen. Maar het lukt niet. Ik kan alleen maar denken aan schaduw

Satéverkoper

In de koelte dwalen mijn gedachten af naar mijn opa. Na de capitulatie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) op 8 maart 1942 werd hij krijgsgevangen genomen. Hij wist te ontsnappen en voer met een prauw van Sumatra naar Java waar hij zich in Bandoeng aansloot bij een verzetsgroep. Deze kon zich door alle gegevens die hij had meegenomen een goed beeld vormen van de situatie op Sumatra. Vervolgens werd hij naar Batavia - het huidige Jakarta gestuurd - om de rivaliserende Molukse verzetsgroepen dichter bij elkaar te brengen.

De verzetsgroep Wernink, waar hij zich in Batavia bij aansloot, hield zich onder andere bezig met het verzamelen van strategische inlichtingen en wapens en de voorbereiding van ondergrondse acties om de geallieer-

Het graf van Vic Toers Bijns op het Ereveld Ancol

den te helpen bij een invasie. Mijn opa was zo donker dat hij gemakkelijk kon opgaan in de Indonesische samenleving. Als Indonesische satéverkoper kon hij urenlang gehurkt op zijn klanten wachten en ondertussen scherp uitkijken als hij iets te weten wilde komen van de Jap, schreef een van zijn medewerkers na de oorlog.

Maar de Kempeitai, de beruchte Japanse militaire politie, begon eind 1942 de structuur van de verzetsgroep te begrijpen. De leden van de groep werden vervolgens opgejaagd. De een na de ander viel in handen van de Kempeitai en werd onderworpen aan gruwelijke martelingen. In juni 1943 werden mijn opa en Wernink door verraad uiteindelijk ook gearresteerd.

Ik loop uit de pendopo naar de dijk die het ereveld omsluit en kijk uit over de zee. Tot 2010 overstroonden de graven jaarlijks. Precies daarom hadden de Japanners deze plek uitgekozen. Niets mocht meer herinneren aan wat er hier gebeurd was. Ik denk aan de dichtregels van Laurence Binyon die op de hemelboom staan:

*They shall grow not old, as we that are left grow old:
Age shall not weary them, nor the years condemn.
At the going down of the sun and in the morning
We will remember them.*

En ik realiseer me: hiérvóór ben ik gekomen. De hitte, het lawaai, ik neem het allemaal voor lief. De poging om te herdenken, dat is alles wat telt.

Mario Coolen

Theoloog, als consultant verbonden aan de internationale ontwikkelingsorganisatie Solidaridad

Hoop op recht voor Santa Lucía

‘Jou te zoeken was alles waard’

Fotografie: Piet den Blanken

In Santa Lucía Cotzumalguapa, Guatemala, voltrekt zich begin jaren tachtig van de vorige eeuw een regelrecht drama. Meer dan honderd arbeiders die betrokken waren bij een staking in het suikerriet, worden door doodseskaders opgepakt om voorgoed te verdwijnen. Na jaren van angst en isolement verbreken de nabestaanden van de slachtoffers het zwijgen. Zij publiceren drie boeken met het aangrijpende levensverhaal van hun verdwenen geliefden. En ze bereiden een officiële aanklacht tegen de Guatemalteekse staat voor bij de Inter-Amerikaanse Commissie voor de Mensenrechten in Washington.

Suikerriet, een zee van suikerriet. En in die zee groepjes met as bedekte arbeiders die als wanhopige drenkelingen worstelen met het metershoge gewas. Dat zijn de eerste beelden bij mijn aankomst in Santa Lucía Cotzumalguapa. Het is oktober 1972 en vanuit de kille herfst van Nederland ben ik zojuist gearriveerd in het kustgebied van de stille oceaan van Guatemala. Mijn studie theologie aan de universiteit van Nijmegen zit er

op en in Guatemala hoop ik te ontdekken wat het door mij gekoesterde en bestudeerde geloof in de praktijk inhoudt. Acht jaar zal Santa Lucía mijn woonplaats zijn. Het harde lot van de suikerrietkappers en hun moedige verzet tegen schrijnend onrecht zullen mij meenemen in een heftig avontuur waarin alles wat ik heb geleerd over heil en geloof op de proef wordt gesteld en in een nieuw licht geplaatst.

Sociale voorzieningen

Sinds mijn aankomst in Guatemala ben ik lid van het pastorale team van de parochie van Santa Lucía en daar ligt de nadruk op bewustwording en actie. Op de plantages en in de dorpen rond Santa Lucía organiseren we bijeenkomsten met de arbeiders in het suikerriet. In kleine groepen buigen we ons over de harde werkelijkheid van het werk op de plantages: de slopende hitte, het ontbreken van sociale voorzieningen en vooral het schrikbarend lage loon waar een arbeider onmogelijk een gezin van kan onderhouden. Gaandeweg zien de arbeiders in dat zij geen machteloze slachtoffers zijn, maar mensen met een helder hoofd om te denken en een stem om te spreken. En bovenal: met een droom dat het in het suikerriet anders kan en anders moet. Samen lezen we eeuwenoude Bijbelverhalen waarin moedig verzet van slaven en gekleineerde mensen tegen hun onderdrukkers centraal staat. Het verhaal van Mozes uit het boek *Exodus* die, wanneer hij ten einde raad is vanwege de onderdrukking in Egypte, een braambos ziet branden en een stem hoort die zegt: 'Ik ben er bij, ik zie wat jullie te verduren hebben, trek weg uit deze slavernij.' Die goddelijke stem klinkt in Santa Lucía niet vanuit een braambos in de woestijn, maar vanuit het brandende suikerriet. Een stem als een appél om nee te zeggen en op te staan. Ons pastorale werk wekt intussen steeds meer wrevel bij de plantage-eigenaren. Juist in deze periode proberen zij de weinige vakbonden die de rechten van de plantagearbeiders nog verdedigen, om zeep te helpen. Een nieuwe aanpak is geboden en buiten de bestaande wettelijke kaders om richten de suikerrietkappers vervolgens een nieuwe organisatie op: Het Comité voor Boereneenheid CUC.

Met de vorming van het CUC beschikken de arbeiders van Santa Lucía voor het eerst over een instrument om hun roep om verbetering in de erbarmelijke arbeidsomstandigheden kracht bij te zetten. Strijdpunt nummer één van het CUC is het bereiken van een substantiële loonsverhoging. Het minimumloon op de plantages is op dat moment 1.12 dollar per dag, een bedrag dat nog niet de helft bedraagt van wat een gezin per dag nodig heeft voor voedsel. Voor de suikerrietoogst van 1980 zet het CUC in op een dagloon van 5 dollar. Na zorgvuldige voorbereidingen slaagt de organisatie er in om op het hoogtepunt van de suikerrietoogst een historische staking te organiseren, waaraan uiteindelijk meer dan

Samen lezen we eeuwenoude bijbelverhalen waarin moedig verzet van slaven en gekleineerde mensen tegen hun onderdrukkers centraal staat.

De door militairen hermetisch afgesloten toegang van de legerplaats van Santa Lucía waar familieleden willen gaan zoeken naar hun verdwenen geliefden.

70.000 arbeiders meedoen. Als na weken spanning en koortsachtig onderhandelen een minimumloon van 3.20 dollar uit de bus komt is iedereen opgetogen, de georganiseerde arbeiders en wij als pastoraal team. Maar we hebben te vroeg gejuicht. Al snel blijkt dat voor de plantage-eigenaars één ding vaststaat: een dergelijk massaal verzet, dat was eens en nooit meer en harde actie is geboden. Het eerste dodelijke slachtoffer na de staking is pater Walter Voordeckers, de leider van ons pastorale team die het in zijn preken had opgenomen voor de arbeiders. Op 12 mei 1980 wordt Walter op enkele meters van ons huis doodgeschoten. In de periode die volgt spoelt er een golf van geweld over Santa Lucía en uiteindelijk zullen meer dan honderd personen worden opgepakt om voorgoed te verdwijnen. Allen waren betrokken geweest bij het werk van het CUC en bij een staking zoals Guatemala er nog nooit een had gezien. Het door doodseskaders uitgevoerde werk van opsporen en ontvoeren geschiedt vanuit de legerplaats van Santa Lucía; op deze hermetisch afgesloten plek worden veel slachtoffers gefolterd, vermoord en zijn zij waarschijnlijk ook begraven.

Angst

Na de moorden en verdwijningen heerst in Santa Lucía een sfeer van ontredde en intense angst. Met het

Rafaela Tagual met een portret van haar vermoorde zoon Manuel.

leger aan de macht durft niemand een protest te laten horen of de daders aan te klagen. Zelf ben ik enkele dagen voor de moord op Walter naar Toronto gereisd om bij de internationale koepel van suikerrietkappers steun te vragen voor het drama dat we in Guatemala op ons af zien komen. Na Toronto reis ik door naar Nederland en van daaruit zal ik me in de jaren die volgen wijden aan het opzetten van een Europees netwerk van solidariteitscomités met Guatemala. Vanaf 1999, na de publicatie van het onder auspiciën van de VN gepresenteerde Waarheidsrapport van Guatemala, zoek ik vanuit Nederland opnieuw contact met de nabestaanden van Santa Lucía, met de families die in Guatemala of als politieke vluchtelingen in de VS en Canada hebben geprobeerd onder uiterst moeilijke omstandigheden te overleven. Samen met twee vriendinnen uit Guatemala ontstaat vervolgens het plan om alle levensverhalen op te gaan schrijven van de slachtoffers, onze verdwenen vrienden waar we zoveel bewondering en achting voor hebben en die we in ere willen houden. De Nederlandse fotograaf Piet den Blanken reist mee

Het door ratten aangevreten persoonsbewijs van de ontvoerde Rigoberto Ramos.

naar Santa Lucía waar hij de nabestaanden portretteert en angstvallig bewaarde, soms door de ratten aangevreten, fotootjes van de verdwenen personen verzamelt. Het resultaat zijn drie aangrijpende foto-gedenkboeken die verschijnen in respectievelijk 2011, 2016 en 2017. Voor de nabestaanden zijn de publicaties een waardig eerbetoon en een monument voor hun geliefden die werden doodgemaakt en doodgezwegen. Ook buiten Guatemala vinden de boeken hun weg. Paus Franciscus neemt ze in ontvangst in het verre Rome en in de VS is

de Shoah Foundation van Steven Spielberg zo onder de indruk dat besloten wordt een zevental gefilmde portretten uit Santa Lucía toe te voegen aan het prestigieuze *Visual History Archive*.

Rust voor de doden

En dan gebeurt er een klein wonder. Juristen van de internationale mensenrechtenorganisatie Impunity Watch die via de gedenkboeken kennis hebben gemaakt met Santa Lucía laten de families van nabestaanden weten dat de zaak van de verdwijningen voorgelegd kan worden aan de Inter-Amerikaanse Commissie voor de Mensenrechten in Washington. Het bericht slaat in als een bom. Maar niet iedereen durft de stap naar een internationale rechtszaak te zetten, uit angst voor represailles of vanwege de kosten die de rechtszaak met zich meebrengt. Maar 34 families gaan het waagstuk wel aan en binnenkort zal een drietal weduwen uit Santa Lucía namens hen in Washington een document van meer dan 150 pagina's presenteren. Het gaat om een aanklacht tegen de Guatemalteekse staat die schromelijk tekort schoot in haar beschermplicht toen plantagearbeiders die vreedzaam staakten werden ontvoerd, gefolterd en voorgoed verdwenen. De aanklacht is explosief. Met de aanklacht van Santa Lucía komen voor het eerst de grootgrondbezitters in het vizier die destijds achter de schermen de lakens uitdeelden en opdracht gaven niet welgevallige elementen te elimineren. Toch is voor de nabestaanden de veroordeling van de schuldigen niet eens de eerste prioriteit. Het is hen er vooral om te doen toegang te krijgen tot de legerplaats van Santa Lucía, want daar werden hun familieleden gefolterd en omgebracht. Desnoods met hun blote handen willen zij er gaan graven naar hun geliefden 'die roepen om gevonden te worden'.¹ Pas dan, als er een graf is waar kan worden gerouwd en bloemen kunnen worden neergelegd, pas dan kan er eindelijk rust komen. Rust voor de doden, rust voor de levenden. Doña Rafaela Tagual die haar twintigjarige zoon Manuel verloor weet nu al wat ze zal zeggen als ze de beenderen van haar kind

Met de aanklacht van Santa Lucía komen voor het eerst de grootgrondbezitters in het vizier

vindt: 'Lieve jongen, eindelijk heb ik je gevonden. Jou te zoeken was alles waard.' Daarnaast zullen de nabestaanden van de Guatemalteekse staat eisen dat zij eindelijk haar beschermplicht nakomt en het recht op organisatie

Alejandra Ramirez Gomez met het portret van haar ontvoerde man Isidro en ontvoerde schoonzus Maria Victoria.

Gedenkplek in Santa Lucía.

garandeert van arbeiders die ook anno 2018 nog steeds zo goed als rechteloos zijn. Op het moment dat de nabestaanden van de slachtoffers van Santa Lucía een naam zoeken voor hun organisatie kiezen ze voor AMDE: Asociación Memoria, Dignificación, Esperanza, wat wil zeggen Vereniging voor herinnering, waardigheid en hoop. In die naam herken ik wat geloof door de jaren heen voor mij is gaan betekenen wanneer het is ontgaan van onwrikbare dogma's en leerstellige zekerheden. AMDE betekent dat je samen de herinnering levend houdt aan de moedige mannen en vrouwen die bereid waren hun leven op het spel te zetten toen ze opkwamen voor de bedreigde menselijke waardigheid. AMDE betekent dat je samen de hoop koestert dat de tijd van tranen niet voor niets is geweest. De hoop ook dat nieuwe generaties in de voetsporen zullen treden van wie werden omgebracht. En dat zij, ondanks alle risico's, opnieuw strijd zullen leveren.

¹ Citaat van María Lidia Cabrera Camey, van wie de echtgenoot en broer werden ontvoerd en voorgoed verdwenen.

Opleidingsagenda 2018 Arq Academy

27, 28, 29 juni en 19 december 2018

29, 30, 31 oktober 2018 en 11 april 2019

BEKNOPT ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP) - 4 daagse opleiding

In deze 4 daagse BEPP zijn de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel. Deze cursus omvat daarom meer dan traumagerichte cognitieve gedragstherapie.

26 oktober, 9 en 23 november, 14 december 2018

en 18 januari 2019

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.) - 5 daagse opleiding

Deze Basisopleiding Psychotrauma biedt de grondbeginselen voor het werk van een Psychotraumatherapeut in opleiding. De basisopleiding maakt onderdeel uit van de opleiding tot psychotraumatherapeut (NtVP) en betreft module 1, 2 en 5.

Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De Basisopleiding Psychotrauma voor BIG (i.o.) biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen. Ook wordt er geoefend in het opbouwen van een goede behandelrelatie tussen cliënt en therapeut. Elke module heeft eigen leerdoelen en werkwijzen.

28 sept. en 5 okt. 2018, 11 jan. en 5 april 2019

30 nov. en 14 dec. 2018, 13 maart en 11 juni 2019

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

- 4 daagse opleiding

Narratieve Exposure Therapie (NET) is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffen van vroegkinderlijk seksueel misbruik). Deze 4 daagse NET- opleiding leidt mits gevolgd door supervisie, op tot module 4 van de opleiding tot psychotraumatherapeut.

9 november 2018

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). Met het uitkomen

van de DSM-5 is ook de CAPS-5 inhoudelijk aangepast. In deze training worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS-5 besproken en leert de deelnemer de CAPS-5 betrouwbaar af te nemen. De training is bestemd voor diegenen die in de klinische praktijk of in onderzoek een betrouwbare DSM-5 diagnose voor PTSS moeten kunnen stellen.

5 oktober 2018

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens deze eendaagse cursus maken deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Afhankelijk van het aanvangsniveau kunnen deelnemers na de training de diagnostische- en behandelvaardigheden inzetten in de praktijk.

3 oktober 2018

WORKSHOP POSTTRAUMATISCHE KLACHTEN BIJ VLUCHTELINGEN VOOR HUISARTSEN EN POH GGZ

Herkennen en interpreteren van posttraumatische klachten bij vluchtelingen en niet-westerse patiënten. Kennis over culturele factoren op posttraumatische klachten. Bekend worden met verwijzingsmogelijkheden en eerstelijnsinterventie toepassen.

Aanmeldingen en informatie

info@academy.arq.org of 020-6601970

KENNIS VERGROTEN?

Arq Academy verzorgt de kennisoverdracht voor de Arq Psychotrauma Expert Groep in de vorm van opleidingen, workshops, symposia, referaten en supervisie. Doelgroepen zijn BIG-geregistreerden, medewerkers van Arq Psychotrauma Expert groep, en andere groepen die te maken hebben met (de gevolgen van) schokkende gebeurtenissen. Naast het vaste opleidingsaanbod organiseert de Arq Academy ook opleidingen op maat.

Het volledige trainingsaanbod met alle overige data is te vinden op de website van de Arq Academy:

academy.arq.org

Schuld, schaamte en levensdreiging

Ik in de ogen van

In haar keynote tijdens het NtVP jaarcongres op 31 mei jl. exploreerde dr. Maggie Schauer van de Universität Konstanz in Duitsland de functies van schuld en schaamte na psychotrauma.

Existentiële sociale emoties

Wat maakt ons mens? Het gegeven dat we existentieel afhankelijk zijn van hoe we denken dat anderen ons zien, en dat we daarmee – onder pijnlijke emoties – onszelf aanpassen aan anderen in onze zoektocht naar sociale erkenning en status. Het vermogen ons bewust te zijn van emoties transformeert ons van ‘sociale dieren’ tot mensen. In ons eerste levensjaar ervaren we al primaire emoties zoals angst, woede en blijdschap. Sociale emoties komen later tot stand met de mentale voorstelling van ‘ik’, een zelfbewustzijn.

De bedreigde sociale integriteit

Gedurende ons leven zijn we continu bezig om met onze emotionele en fysieke waarneming betekenis te geven aan wat er gebeurt. We scannen op levensdreiging: op schade aan ons lichaam (zoals kou, hitte, besmetting, verstikking, interne schade) of aan ons vermogen tot voortplanting (zoals verkrachting of gevaar voor nakomelingen). Maar bedreiging van onze sociale integriteit, zoals sociale afwijzing, isolatie, een gevoel van tekortkoming of exclusie, het onverwacht breken van belangrijke banden, verlies van familieleden, verlies van status, is – naar onze menselijke aard – niet minder schadelijk. Mensen streven naar stabiele sociale interacties en inclusie, een zekere status binnen de gemeenschap, autonomie, betrouwbare banden en een hoge voortplantingswaarde.

Bij bedreiging van sociale status, zoals ontering en vernedering, laten we intense emotionele, gedragsmatige en fysiologische reacties zien. Bedreiging van sociale integriteit kan een opeenvolging van fysiologische en psychologische verdedigingsreacties teweegbrengen, net als bij aanvallen op de lichamelijke integriteit.

Bedreiging van onze sociale integriteit is fundamenteel existentieel

Een onderschikkende reactie op zich kan adaptief zijn: het stopt conflict en agressie van de tegenstander. Op termijn echter, kunnen herhaalde tegenslagen in sociale interacties grote individuele gevolgen hebben door het constant her-evalueren van de eigen minderwaardigheid en onbekwaamheid. Wanhoop en verslagenheid, in wezen extreme reacties op extreme sociale stress, zijn belangrijke oorzaken voor depressie en suïcidaliteit. Waar fysieke dreiging, zoals schade aan het lichaam, tot dissociatieve symptomen kan leiden, kunnen bedreigingen voor de sociale integriteit – vooral in de kindertijd – leiden tot pathologische veranderingen in stemming en manier van denken. Gevoelens van schuld en schaamte hangen – net als traumaklachten – samen met het aantal meegemaakte traumatische ervaringen en daar valt verlies van sociale integriteit ook onder. Het reguleren van interpersoonlijke relaties, sociale overleving en verbintenis na verlies van sociale integriteit, is een posttraumatische taak.

Schuld (controle over uitkomsten of sociaal sein van verantwoordelijkheid)

‘Survivor guilt’ en schaamte komen voor na diverse traumatische gebeurtenissen (zoals oorlog, geweld en mishandeling). De kwellende en emotionele pijn van schuld wordt veroorzaakt doordat we met onze kennis over de uitkomst van de gebeurtenis de herinnering aan wat we ervóór wisten, gaan kleuren. Hierdoor geloven we ten onrechte dat onvoorziene uitkomsten te voorzien (en dus

de ander

te voorkomen) waren, en dat we hadden kunnen weten dat iets onvoorziens zou gaan gebeuren en we iets hadden kunnen doen om dat te voorkomen. Schuldgevoelens geven een idee van 'controle gehad hebben', dus dat ik invloed had op hoe het is verlopen ('Het was mijn schuld dat ik verkracht werd. Volgende keer draag ik geen korte rok meer, zodat ik niet word belaagd'). Het idee van controle – ook al is dat objectief genomen onwaar – is van groot belang in hulpeloze situaties, omdat het het bewustzijn in de toekomst vergroot.

Maar waarom hebben overlevenden van zoveel traumatische stress zulke verdraaide redeneringen? Omdat toegeven aan overmacht ('ongeacht wat, het was toch gebeurd') in emotioneel opzicht ondraaglijk en in gedragsmatig opzicht zinloos zou zijn, en in evolutionair opzicht uitsterving zou betekenen. Tegengesteld hieraan probeert onze geest de 'straf', dus de negatieve ervaring, te linken aan onze eigen acties, zodat we het de volgende keer kunnen herkennen en de negatieve ervaring kunnen vermijden. Aan de andere kant: als iemand een zekere controle had over de situatie, of keuze wat te doen, dan houdt dat ook een morele verantwoordelijkheid in. Dat maakt dat – na de primaire functie van een meer effectief waarschuwingssysteem voor toekomstige veiligheid – de voornaamste tweede functie van schuld is om ons moreel slecht te doen voelen en daardoor berouw te tonen. Dit is van essentieel belang om er zeker van te zijn om opnieuw opgenomen en geaccepteerd te worden in de sociale gemeenschap na wat lijkt op een mogelijke overtreding van waarden of foute actie. Overlevingsschuld past hierin als de keerzijde van winnen.

Mogelijk is overlevingsschuld geselecteerd door de evolutie als een psychologisch mechanisme ter ondersteuning van het groepsleven. Onze emotionele kwelling kan anderen overtuigen van onze onderdanigheid door wat we ervan hebben geleerd ('Hoe had ik *dat* kunnen

Maggie Schauer

Klinisch psycholoog en universitair
hoofddocent aan de Universität
Konstanz, Duitsland

doen?') en van onze zichtbare reiniging en bereidheid om verantwoordelijkheid te nemen: aanbieden om het goed te maken, nadenken over herstel, biechten, verontschuldigen. Schuldgevoelens, hoe pijnlijk ook, hebben aangetoond dat ze ons tot een beter persoon maken en ze maken terugkeer in de groep makkelijker.

Schaamte (sociaal teken van onderschikking)

Schaamte ontwikkelt zich in de vroege kindertijd, nog voordat er een gevoel van verantwoordelijkheid en schuld (en de wil om het goed te maken) is. Schaamtegevoelens duiden op een ervaren nederlaag, en horen bij een lagere rang of positie. Schaamte leidt tot overgave en terugtrekking en kan signalen tot contra-agressie wegnemen, vooral van belang bij kleinere, jongere, zwakere en kwetsbaardere individuen.

Als je je schaamt, voel je je slecht over jezelf: hoe had ik

In behandeling helpen therapeuten overlevenden van trauma met het corrigeren van hun 'denkfouten' over de eigen rol in de traumatische gebeurtenis

dat kunnen doen? Je een slecht persoon voelen, minderwaardig, in gebreke, waardeloos, negatief beoordeeld door anderen, geneigd om te ontsnappen, te verbergen. We voelen ook schaamte en vernedering als we geen controle hebben over onze 'dierlijkheid': lichaamsfuncties en -uitscheidingen, seksuele opwinding, ons geslacht, maar ook onze lust voor agressie ('appetitief geweld'). Hetzelfde geldt als het niet lukt onze rivaliteitsgevoelens voor iemand met een hogere rang of voor onze seksuele partner te verbergen, wanneer we onrechtmatig een hogere positie of status (willen) verwerven, of ongeoorloofd betere voortplantingsmogelijkheden najagen. De blootgestelde delen van de huid gaan dan blozen om te seinen dat we bereid zijn tot onderwerping. We blozen niet alleen in het geval van lichaamsfuncties of sterke (onethische) emoties, maar ook als onvrijwillig teken van onderwerping aan potentiële seksuele partners. Schaamte is gerelateerd aan verstoppen, ontkennen en ontsnappen, en verhindert het aangaan van empathische connecties met anderen. Beschaamde personen ervaren

alleen op zichzelf gerichte ontzetting en lopen daarbij een verhoogde kans op en kwetsbaarheid voor psychische symptomen (zoals angst, depressie, lage zelfwaardering, eetstoornissen, middelengebruik). Een strenge en afwijzende ouderschapsstijl in de kindertijd heeft verband met schaamte in de adolescentie. Herhaalde sociale vernedering in de jeugd kweekt (onderdrukte) woede en reactieve impulsiviteit, en vervolgens individuen met een lust voor geweld, die geneigd zijn om anderen te beschuldigen, pijn te doen en soms zelf te bedreigen, aan te vallen en te doden als gewelddadige manier om dominant te zijn en status te (her-)winnen.

De therapeutische ander

In behandeling is psycho-educatie noodzakelijk om deze aspecten van vernedering en onderwaardering te begrijpen. Uiteindelijk is de input van de ander nodig om het lijden te stoppen, het lukt niet alleen. De sleutel daartoe is sociale waardering in het therapeutisch contact, het herbeleven en het zintuiglijk verwerken van typisch pijnlijke momenten van afwijzing. Wat het lijden van de sociale pijn kan tegengaan en het gevoel van eigenwaarde kan doen toenemen, is het terugleggen van de schaamte bij de dader ('Wie zou zich eigenlijk moeten schamen voor wat er is gebeurd?!').

Schuldgevoelens stellen personen in staat om het perspectief van de ander aan te nemen. Deze personen neigen naar empathie, veerkracht en hebben geen verhoogd risico op psychiatrische symptomen. Alleen praattherapieën en cognitief werken voldoen wellicht niet in de behandeling van posttraumatische schuldgevoelens. Iemand ompraten van zijn of haar schuldgevoelens betekent het ontkennen van onze biologische behoefte aan het controleren van sociale dreiging. Zoals eerder gezegd, kan psycho-educatie helpen met het krijgen van zelfacceptatie. Afhankelijk van de aansprakelijkheid van de persoon kan een sociale activiteit, iets teruggeven aan de maatschappij, het beste medicijn zijn. Een werkzame oefening kan het opstellen van een 'verantwoordelijkheidsschijf' zijn: inschatten voor welk percentage van de uitkomst de persoon ten opzichte van andere personen en de omstandigheden werkelijk verantwoordelijk was. In sommige gevallen kan er zelfs posttraumatische groei worden bewerkstelligd. Als er geen zelfacceptatie ontstaat, leiden schaamte en devaluatie tot een lage zelfwaardering (niets te verliezen) en het risico op het willen terugwinnen van sociale status door haatvolle of wraakzuchtige acties (soms zelfs tot massamoord). In conclusie: veroordeling van een schuldig persoon zou nooit de identiteit van de persoon moeten treffen (beschaamd zijn voor wie we zijn), maar vooral de daden (we voelen ons schuldig voor wat we hebben gedaan).

Met dank aan: Thomas Elbert en Danie Meyer-Parlapanis voor het kritisch lezen en becommentariëren van het manuscript.

LITERATUUR EN LEESSUGGESTIES

- Allen, N. B., & Badcock, P. B. (2003). The social risk hypothesis of depressed mood: evolutionary, psychosocial, and neurobiological perspectives. *Psychological bulletin*, 129(6), 887.
- Darwin, C. R. (1965). *The expression of emotions in man and animals*. Chicago: University of Chicago Press. (Original edition, 1872).
- Elbert, T., Schauer, M., Moran, J. (2018). Two pedals drive the bi-cycle of violence: reactive and appetitive aggression. *Current opinion in psychology*, 19, 135-138. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352250X17300490>
- Gilbert, P. (2000). The relationship of shame, social anxiety and depression: The role of the evaluation of social rank. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 7(3), 174-189.
- Gilligan, J. (2003). Shame, guilt, and violence. *Social Research*, 1149-1180. Hastings, M. E., Northman, L. M., & Tangney, J. P. (2002). Shame, guilt, and suicide. In *Suicide science* (pp. 67-79). Springer, Boston, MA.
- Heim, C., & Nemeroff, C. B. (2001). The role of childhood trauma in the neurobiology of mood and anxiety disorders: preclinical and clinical studies. *Biological psychiatry*, 49(12), 1023-1039.
- Kubany, E. S., & Manke, F. P. (1995). Cognitive therapy for trauma-related guilt: Conceptual bases and treatment outlines. *Cognitive and Behavioral Practice*, 2(1), 27-61.
- Leary, M. R., Tambor, E. S., Terdal, S. K., & Downs, D. L. (1995). Self-esteem as an interpersonal monitor: The sociometer hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(3), 518-530.
- Mueller-Bamouh, V., Ruf-Leuschner, M., Dohrmann, K., Schauer, M., & Elbert, T. (2016). Are experiences of family and of organized violence predictors of aggression and violent behavior? A study with unaccompanied refugee minors. *European Journal of Psychotraumatology*, 7(1), 27856.
- O'Connor, L. E., Berry, J. W., Weiss, J., Schweitzer, D., & Sevier, M. (2000). Survivor guilt, submissive behaviour and evolutionary theory: The downside of winning in social comparison. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 73(4), 519-530.
- Schaal, Elbert & Neuner (2009). Narrative exposure therapy versus interpersonal psychotherapy: A pilot randomized controlled trial with Rwandan genocide orphans. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 78, 298-306.
- Schauer, M., Neuner, F., Elbert, T. (2011). *Narrative exposure therapy: A short-term treatment for traumatic stress disorders*. Hogrefe Publishing. ISBN: 978-0-88937-388-4
- Stotz, S. J., Elbert, T., Müller, V., & Schauer, M. (2015). The relationship between trauma, shame, and guilt: Findings from a community-based study of refugee minors in Germany. *European Journal of Psychotraumatology*, 6(1), 25863.
- Szycer, D., Tooby, J., Cosmides, L., Porat, R., Shalvi, S., & Halperin, E. (2016). Shame closely tracks the threat of devaluation by others, even across cultures. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(10), 2625-2630.
- Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2003). *Shame and guilt: Emotions and social behavior*. Guilford Press.

Kathleen Thomaes

*Psychiater/manager behandelingen bij
Sinai Centrum/Arkin, senior onderzoeker
VUmc Psychiatrie*

Voorspellen persoonlijkheidsstoornissen therapie effect?

Oog voor meer dan PTSS

Comorbiditeit is bij PTSS eerder regel dan uitzondering. Toch weten we nog steeds te weinig over welke behandeling het beste werkt voor welk type en welke ernst van comorbiditeit. In haar keynote op het NtVP jaarcongres besprak Kathleen Thomaes, psychiater en voorzitter van de congrescommissie, de stand van zaken op dit gebied.

Afgelopen jaar werkten Nederlandse traumadeskundigen hard aan de Zorgstandaard Trauma gerelateerde Stoornissen¹. De eerste-keus richtlijnbehandelingen voor PTSS zijn imaginaire en 'prolonged' exposure (IE/PE), cognitieve (processing) therapie (CPT/CT), EMDR, Beknopte Eclectische Psychotherapie voor PTSS (BEPP) en narratieve exposure therapie (NET). In elk geval - comorbiditeit of niet - start men met een van deze behandelingen, en indien niet effectief met een tweede, mede afhankelijk van de voorkeur van de patiënt. Psycho-educatie hoort er altijd bij. Imaginatie en Rescripting therapie (ImRs) is in opkomst. Indien de eerste-keuze behandelingen niet werken of als dat door behandelaar of patient als zodanig ingeschat wordt, is er ruimte voor emotieregulatie vaardigheidstrainingen en farmacotherapie. Wat echter nog ontbreekt in het concept Zorgstandaard is duidelijkheid over wat te doen bij welk type en ernst van comorbiditeit. Bij mensen met PTSS heeft tussen de 28 en 60% ook een depressieve stoornis, en tussen 24 en 50% een borderline persoon-

lijkeidsstoornis (BPS). Andersom heeft ca. 20% van de mensen met een stemmingsstoornis, 30% van mensen met schizofrenie en zelfs 50% van de mensen met BPS ook een PTSS².

We kunnen in de spreekkamer niet voorspellen wie juist die patiënt is die baat heeft bij de richtlijn behandelingen en wie (nog) niet

Bij ruim een derde houden klachten aan

De effectiviteit van richtlijnbehandelingen ligt tussen de 56 en 70%³. Dat is behoorlijk goed en vergelijkbaar met effectiviteit van behandeling voor depressieve stoornissen. Toch blijft nog 30-44% van de mensen na evidence-based behandeling met hun klachten over en stoppen tussen de 36 en 72 % van de mensen voortijdig met de behandeling. Een onbekend aantal mensen

wordt in effectiviteitsonderzoek vooraf uitgesloten van deze behandeling vanwege acute suïcidaliteit, zelfbeschadigend gedrag of verslaving⁴. Daarom is de effectiviteit in de klinische praktijk misschien nog lager dan de 56 – 70%. We kunnen in de spreekkamer niet voorspellen wie juist die patiënt is die baat heeft bij de richtlijn behandelingen en wie (nog) niet.

Wat voorspelt behandel­effect?

Er is enig onderzoek gedaan naar voorspellers van behandel­effect. Zo blijken mannen een minder gunstig behandel­effect te hebben dan vrouwen, alsmede jongere patiënten, patiënten met lager intelligentie of opleidingsniveau, en met verbale geheugenstoornissen. De kwaliteit van de behandel­relatie en geloofwaardigheid van de therapie zijn opgeworpen als voorspellers van behandel­effect, maar daar wordt momenteel verder onderzoek naar gedaan^{5,6,7}.

Ernst van de PTSS – mits gemeten met een klinisch interview – voorspelt slechter effect, maar niet als het gemeten is met zelfrapportage vragenlijsten. Dit komt mogelijk doordat klachten in zelfrapportage ernstiger zijn dan gemeten met een klinisch interview, en mogelijk met afname voorafgaand aan de behandeling. Type trauma bleek geen voorspellende waarde te hebben. Het lastige van dit soort onderzoek is dat het niet individueel toepasbaar is. Bovendien zijn de studies vaak te klein om

de invloed van eventuele voorspellers betrouwbaar te toetsen. Kortom, we weten eigenlijk nog maar heel weinig over welke factoren het behandel­effect beïnvloeden.

De resultaten zijn niet generaliseerbaar naar mensen met een ernstige depressieve stoornis

Zijn depressieve symptomen voorspellend voor effect van richtlijnbehandelingen?

Een recente meta-analyse toonde aan dat psychotherapie minstens even effectief is als farmacotherapie bij comorbide depressie⁸. Psychotherapie alleen doet de depressieve symptomen net zo goed afnemen als de PTSS symptomen. Een tekortkoming van dit onderzoek is dat het merendeel van de geïncludeerde studies patiënten beschreven met *milde-matige* depressie. De resultaten zijn dus niet generaliseerbaar naar mensen met een ernstige depressieve stoornis.

Ook is onderzoek gedaan naar neurobiologische voorspellers van PTSS behandelingen. Zo bleken mensen die geen baat hadden bij traumabehandeling een sterkere amygdala en ventrale 'anterior cingulate cortex' (ACC) activiteit te hebben bij het zien van plaatjes van angstige gezichten. Dit zijn hersengebieden die betrokken zijn bij het ervaren en uitdoven van angstreacties.

DEPRESSIES

PTSS

Ook voorspelden een kleiner hippocampus en kleiner ventraal ACC volume slechter therapie-effect. De activiteit in de amygdala en ventrale ACC normaliseerden met behandeling⁹. Dit is interessant voor het inzicht in mechanismen van behandeling, maar is nog niet bruikbaar in de klinische praktijk.

Voorspellen persoonlijkheidsproblemen traumabehandeling?

Volgens een meta-analyse voorspellen persoonlijkheidsstoornissymptomen het effect van PTSS behandeling *niet*¹⁰. Echter, in deze meta-analyse is maar één studie opgenomen met goed gediagnostiseerde patiënten met een comorbide persoonlijkheidsstoornis en deze bleken twee maal zo hoog risico te hebben op behandeluitval¹¹. Een ander review suggereert ook dat borderline persoonlijkheidsproblemen geen effect hebben op PTSS behandeling¹². Helaas omvatte dit review ook alleen studies met milde persoonlijkheidsproblemen, waarbij suïcidaliteit, zelfbeschadigend gedrag en verslaving werden uitgesloten. Om te weten of persoonlijkheidsproblemen voorspellend zijn voor traumabehandeling, en dan met name in ernstiger populaties, deden we een update van dit review (Thomaes et al., in voorbereiding). Specifieke vragen hierbij waren: 1) voorspellen persoonlijkheidsstoornissymptomen uitval uit behandeling?, 2) verbeteren persoonlijkheid symptomen met

traumabehandeling, en 3) voorspellen persoonlijkheids-symptomen effect van traumabehandeling? Uitval uit behandeling in PE/EMDR (17-72%) bleek hoger dan in emotieregulatie vaardigheidstrainingen (12-44%), ondanks inclusie van meer ernstige patiënten. In PE/EMDR met milde populaties (2 studies) voorspelden persoonlijkheidssymptomen geen behandeluitval, maar met ernstiger populaties wel (2 studies). Bij emotieregulatie vaardigheidstraining (met/ zonder exposure) waren persoonlijkheidskenmerken niet voorspellend voor hogere behandeluitval. In PE/EMDR met milde-matige persoonlijkheidssymptomen, voorspelden BPS symptomen niet het effect van behandeling. In mensen met PTSS en

In 3 studies met een combinatie van PE of CT met emotieregulatie vaardigheden verbeterden persoonlijkheidssymptomen

matig-ernstige persoonlijkheidssymptomen voorspelden BPS symptomen een slechter effect, met uitzondering van één studie. In 3 studies met een combinatie van PE of CT met emotieregulatie vaardigheden verbeterden persoonlijkheidssymptomen, maar ook een studie met alleen PE liet zien dat 43% van de mensen met persoon-

STEMMINGEN

BPS

lijkeidstoornis niet meer voldeed aan de criteria voor een persoonlijkheidsstoornis na afloop van PE.

Eenduidigheid en helderheid gewenst

Dit voorlopige review heeft duidelijk beperkingen. Ten eerste zijn behandelingen niet duidelijk in te delen, maar omvatten een mengeling aan werkzame elementen zoals exposure, cognitieve herstructurering, psycho-educatie, emotieregulatie vaardigheden. Ten tweede is het moeilijk de studiepopulaties in te delen naar ernst. Ten derde hebben de meeste studies onvoldoende power voor predictie analyses. We hebben dan ook vooralsnog te weinig wetenschappelijk bewijs om te concluderen dat comorbiditeit van PTSS met een persoonlijkheidsstoornis er wel of niet toe doet.

Met dank aan

Prof. dr. Jack Dekker, Onderzoek Arkin/VU Klinische Psychologie, Prof. dr. Aartjan Beekman, VUmc Psychiatrie, Prof. dr. Odile van den Heuvel, VUmc Neuropsychiatrie, Dr. Chris Vriend, VUmc Neuropsychiatrie, Dr. Matthijs Blankers, Onderzoek Arkin, Drs. Merijn Eikelenboom, VUmc Psychiatrie, Margriet Kousemaker, PhD/Piog, Floor Kramer, PhD/Piog, Inga Aarts, PhD/pso, Lena Zuskova, veldwerkcoördinator, Yvonne Merkies, Eveline Wiebes, Ellen Vedel (MT) en vele behandelaren van het Sinai Centrum ... en de eerste respondenten.

PROSPER STUDIE

Aangezien nader onderzoek waarin patiënten met ernstiger persoonlijkheidsstoornissen worden geïncludeerd hard nodig is, is bij het Sinai Centrum recent gestart met de PROSPER studie, een doelmatigheidsonderzoek met als vraag of geïntegreerde trauma-persoonlijkheidstherapie effectiever is dan PTSS behandeling bij patiënten met PTSS en persoonlijkheidssymptomen. Bij mensen met PTSS en BPS wordt het effect van EMDR vs. geïntegreerde EMDR/Dialectische Gedragstherapie (DGT) vergeleken. Bij mensen met PTSS en cluster C persoonlijkheidsproblemen wordt ImRs met geïntegreerde ImRs/Schematherapie vergeleken. Zowel psychologische en neurobiologische voorspellers, zoals stress hormonen en hersenactiviteit tijdens een emotionele gezichtentaak, worden hierbij bekeken. De resultaten van de studie zullen hopelijk leiden tot beter inzicht voor wie welke therapie beter werkt.

REFERENTIES

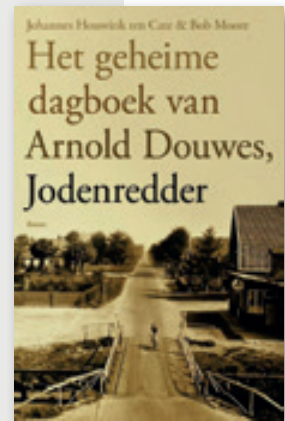
1. Zorgstandaard Trauma gerelateerde Stoornissen: www.kwaliteitsontwikkelingggz.nl/standaarden
2. Mauritz, M.W., Goossens P.J.J., Nel Draijer N., Achterberg T van (2013). Prevalence of interpersonal trauma exposure and trauma-related disorders in severe mental illness. *European Journal of Psychotraumatology* 2013, 4: 19985 - <http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v4i0.19985>
3. Bradley, R. (2005). A Multidimensional Meta-Analysis of Psychotherapy for PTSD. *The American Journal of Psychiatry* (162), 214-227.
4. Zayfert, C., DeViva, J., Becker, C., Pike, J., Gillock, K., & Hayes, S. (2005). Exposure Utilization and Completion of Cognitive Behavioral Therapy for PTSD in a 'Real World' Clinical Practice. *Journal of Traumatic Stress* (18(6)), 637-645.
5. Harned, M., Rizvi, S., & Linehan, M. (2010). The Impact of Co-occurring Posttraumatic Stress Disorder on Suicidal Women with Borderline Personality Disorder. *American Journal of Psychiatry*, 167, 1210-1217.
6. Pagura, J., Stein, M., Bolton, J., Cox, B., B., G., & Sareen, J. (2010). Comorbidity of Borderline Personality Disorder and Posttraumatic Stress Disorder in The U.S. Population. *Journal of Psychiatry Research*, 44(16), 1190-1198.
7. Zanarini, M., Frankenburg, F., Hennen, J., Reich, D., & Silk, K. (2004). Axis I Comorbidity in Patients With Borderline Personality Disorder: 6-Year Follow-Up and Prediction Of Time to Remission. *American Journal of Psychiatry*, 161(11), 2108-2114.
8. Ronconi J.M., Shiner, B., Watts, B.V. (2015). A Meta-Analysis of Depressive Symptom Outcomes in Randomized, Controlled Trials for PTSD. *J Nerv Ment Dis* (203), 522-529)
9. Thomaes, K., Dorrepaal, E., Draijer, N., Jansma, E.P., Veltman, D.J., Balkom A.J. Van (2014). Can pharmacological and psychological treatment change brain structure and function in PTSD? A systematic review. *Journal of Psychiatric Research* (50), 1-15
10. Olatunji, B., Cisler, J. M., & Tolin, D. (2010). A Meta-Analysis of The Influence of Comorbidity on Treatment Outcome in The Anxiety Disorders. *Clinical Psychology Review* (30), 642-654.
11. McDonagh, A., Friedman, M., McHugo, G., Ford, J., Sengupta, A., Mueser, K., et al. (2005). Randomized Trial of Cognitive-Behavioral Therapy for Chronic Posttraumatic Stress Disorder in Adult Female Survivors of Childhood Sexual Abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* (73 (3)), 515-524.
12. Van Minnen, A., Zoellner, L., Harned, M., & Mills, K. (2015). Changes in Comorbid Conditions After Prolonged Exposure for PTSD: a Literature Review. *Current Psychiatry Reports* (17), 1-17.

Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder

Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore

BOOM 2018, 348 PAGINA'S, ISBN 9789024415670

Ruim 250 inwoners van het Drentse dorp Nieuwlande hadden tijdens de bezettingstijd Joden verborgen. De organisator was domineeszoon Arnold Douwes, die door de verzetsman Johannes Post gerekruteerd was voor het verzet. Het unieke aan Douwes' werk is dat hij, tegen alle regels en illegaliteit in, nauwkeurige notities maakte over zijn verzetswerk. Douwes overleefde de oorlog en werkte zijn aantekeningen kort na de bevrijding uit tot een verhaal in dagboekvorm dat nog niet eerder werd uitgegeven.

Survivor Café

Een reis door een verleden dat niet vergeten mag worden

Elisabeth Rosner

SCRIPTUM 2018, 304 PAGINA'S, ISBN 9789463191005

Een non-fictieboek dat de pogingen in beeld brengt om de intergenerationele overdracht van trauma's te begrijpen en dat de complexiteit van onze herinnering onderzoekt in de nasleep van ingrijpende gebeurtenissen. Elisabeth Rosner heeft haar boek ingedeeld rond de drie reizen die ze met haar vader naar concentratiekamp Buchenwald maakte – in 1983, 1995 en 2015. Elke reis is een ervaring waarbij persoonlijk verleden wordt gekoppeld aan herdenking en herinnering. Tevens onderzoekt zij de echo's van vergelijkbare erfenissen bij andere nazaten van (oorlogs)geweld.

Oorlog in de collegebanken

studenten in verzet 1940 -1945

Jeroen Kemperman

BOOM 2018, 368 PAGINA'S, ISBN 9789024420506

In de Tweede Wereldoorlog veranderde het universitaire leven drastisch. Dit boek brengt het verzet van studenten en universiteiten in kaart. Het beschrijft de drijfveren en de organisatie van het studentenverzet in Nederland en wordt hier volledig in zijn samenhang bekeken.

Verzetsheldin met schilderkist

Het leven van Ru Paré

Wim Willems

BOOM 2018, 400 PAGINA'S, 9789024408658

Biografie over het veelzijdig bestaan van de kunstenares Ru Paré die staat voor het vergeten vrouwelijk verzet in de Tweede Wereldoorlog. In 1942 weigerde ze lid te worden van de Duitse Kultuurkamer, waarna zij een onderduiknetwerk opbouwde dat vele provincies bestreek. Over hoe zij te werk ging, heeft ze tot aan haar dood gezwegen, maar Wim Willems wist haar geschiedenis te documenteren.

De tragedie van Swerthout-Wittebeek

Karolien Joossens

BEEFCAKE PUBLISHING 2018, 455 PAGINA'S, ISBN 9789491144745

Een historische roman gebaseerd op de waargebeurde tragedie uit de Vlaamse gemeente Meensel-Kiezegem die werd samengesteld door de auteur aan de hand van verschillende getuigenissen van dorpelingen, verzetslieden, collaborateurs en Duitsers. In het kort komt het verhaal erop neer dat in de zomer van 1944. Adolf, zoon van de welvarende en collaborerende familie Creemers uit Swerthout, wordt neergeschoten door het verzet. Uit wraak voor zijn dood weet zijn familie met behulp van zowel Duitsers als Vlamingen twee razzia's te organiseren, waarbij nagenoeg de hele mannelijke bevolking van Swerthout-Wittebeek (lees Meensel-Kiezegem) opgepakt wordt.

Veel valse hoop

De jodenvervolgung in Nederland 1940-1945

Katja Happe

ATLAS CONTACT 2018, 528 PAGINA'S, ISBN 9789045035888

Dit boek vertelt de geschiedenis van de Jodenvervolgung in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen vanuit Nederlands oogpunt, de geschiedenis wordt ook gezien vanuit internationaal perspectief. Ook wordt er gedetailleerd aandacht besteed aan specifieke maatregelen voor Nederland van de nazitop in Berlijn en de op Nederland gerichte acties van internationale Joodse hulporganisaties. Volgens de uitgever een nieuw standaardwerk over de Nederlandse Joden.

Jodenvervolgung in Nederland 1940-1945

Loe de Jong

VERBUM 2018, ISBN 9789074274869, DEEL 1: 1373 PAGINA'S, DEEL 2: 2746 PAGINA'S

Wat Loe de Jong schreef over de Sjoa in 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog', Inleiding en redactie Conny Kristel, Boudewijn Smits en Frank van Vree, onder auspiciën van het NIOD, Amsterdam.

Deze postume monografie is een bundeling van alle passages over de Jodenvervolgung uit de 14-delige uitgave 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' van Loe de Jong, voorzien van inleidingen. Ook het leven en werk van Loe de Jong worden belicht.

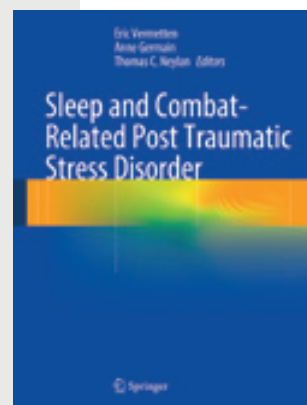

Sleep and Combat-related Post Traumatic Stress Disorder

Eric Vermetten, Anne Germain, Thomas C. Neylan (red.)

SPRINGER 2018, 424 PAGINA'S, ISBN 9781493971466

Dit boek gaat in op de basisbegrippen en klinische toepassingen binnen de slaappeeskunde in een gevechtsgelateerde omgeving waar PTSS veel voorkomt. Het is onderverdeeld in zes delen en biedt een breed perspectief op het gebied van de gevestigde theorieën tot de meest recente ontwikkelingen op het gebied van onderzoek, inclusief de nieuwste neurowetenschappelijke perspectieven rond slaap en PTSS.

Ik krijg het maar niet uit mijn hoofd

Opvang na een schokkende gebeurtenis

Ruth Willems

SWP 2018, 88 PAGINA'S, ISBN 9789088508202

Werknemers die iets schokkends meemaken, hebben er allereerst behoefte aan dat hun werk(gever) achter hen staat en hen steunt. Een luisterend oor en hulp bij praktische zaken helpen stress te verminderen en de verwerking op gang te brengen. De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) heeft samen met partijen uit het veld een accreditatie- en certificeringsprogramma ontwikkeld om de kwaliteit van de ondersteuner en de instituten die trainingen voor nuldelijnsondersteuning verzorgen te waarborgen. Dit boek is een naslagwerk dat aansluit op deze training.

Verbindende verhalen voor getraumatiseerde kinderen en jongeren

in de therapeutische praktijk

Kim Golding

SWP 2018, 219 PAGINA'S, ISBN 9789088507557

In dit boek zijn 21 verhalen van Kim Golding opgenomen die zij in haar therapeutische werk met kinderen, jongeren en volwassenen creëerde. Zij geeft daarbij tips voor het opzetten van verhalen en levensverhalen met kinderen. Ook beschrijft zij hoe verhalen therapeutisch kunnen worden ingezet met ouders en als middel kunnen dienen voor zelfreflectie bij therapeuten. Het boek is ingedeeld naar psychologische thema's zoals het verwerken van trauma uit het verleden en toekomstgericht leren kijken, omgaan met faalangst en aandacht ervaren.

De traumasensitieve school

Een andere kijk op gedragsproblemen in de klas

Anton Horeweg

LANNOO 2018, 352 PAGINA'S, ISBN 9789401442886

In elke klas loopt gemiddeld één kind met een traumatische ervaring rond. Dit is een praktisch boek dat vooral ingaat op hoe je als leraar kunt omgaan met hieruit voorkomend gedrag. Daarnaast geeft het boek kennis over de achtergrond van trauma en de gevolgen ervan op de ontwikkeling van het kindbrein. Met voorbeelden, handelingsadviezen en tips om de school en de klas 'traumasensitief' te maken. Extra: met een code in het boek zijn bijlagen van de website te downloaden.

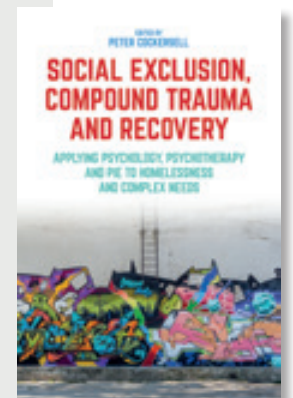
Social Exclusion, Compound Trauma and Recovery

Applying Psychology, Psychotherapy and PIE to Homelessness and Complex Needs

Peter Cocksell (red.)

JESSICA KINGSLEY PUBLISHERS 2018, 264 PAGINA'S, ISBN 9781785922848

Een praktijk- en theorieboek voor professionals die werken met mensen die sociaal buitengesloten zijn of uitgesloten worden van de sociale gemeenschap, en die tegemoet willen komen aan hun complexe behoeften. Het gaat in op de relatie tussen complex trauma, complexe behoeften en sociale uitsluiting. Het behandelt theorie en praktijk vanuit een psychodynamisch perspectief en biedt praktische interventies en casuïstiek.

COLUMN

Zin in meer!

Wie trauma zegt, zegt verscheidenheid. Verscheidenheid in wat mensen meemaken, hoe ze het meemaken, maar vooral ook wat de uitkomsten daarvan zijn. En toch is de focus van ons hulpverleners en onderzoekers nauw gericht op PTSS. Tijd voor verbreding dus, aandacht voor meer aspecten dan 'alleen' PTSS. Een meer dan terecht thema voor het jaarcongres. Die verscheidenheid, zo werd mij – nu voor het eerst vanuit het oogpunt van de congrescommissie – duidelijk, kenmerkt ook juist het werk van onze leden. Gek genoeg maakte dat juist het samenstellen van het programma een creatieve, maar vooral soepele activiteit. Onder de bezielende leiding van voorzitters Miriam Lommen en Kathleen Thomaes en vlekkeloos georganiseerd door congresbureau SCem konden alle ideeën snel worden gerealiseerd.

Wat wapenfeiten: in 4 keynotes en 18 parallelworkshops droegen in totaal 47 sprekers hun kennis over aan de 270 bezoekers op het gebied van trauma en psychose, misverstanden omtrent seksueel geweld, schuld en schaamte,

weerbaarheid, trauma op de werkvloer en meer.

Ook organiseerden we voor het eerst halfdaagse preconference trainingen. Door het uiteenlopende karakter van het programma liepen bezoekers wel een klein, maar gelukkig tijdelijk, risico op keuzestress. Om eerlijk te zijn: een klein moment van diezelfde keuzestress maakte zich ook van mij meester bij de verslaglegging van de brede waaier aan onderwerpen, zoals u verderop in dit katern kunt lezen. Een kleine goedmaker voor een ieder die meer had willen horen of lezen, is de beschikbaarheid van de handouts via de website van congresbureau SCem (zie www.scem.nl/downloads) en een sfeerimpressie op NtVP.nl. Hopelijk kriebelde dit brede pallet aan nationale smaken alvast uw zin in het internationale buffet tijdens het Europese ESTSS congres van 14 tot 16 juni 2019. Voor de congrescommissie smaakte dit afgelopen jaarcongres naar (nog) meer!

Joanne Mouthaan

Bestuurslid NtVP, redactielid Impact Magazine

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

Dit doet de NtVP door zich in te zetten voor:

- het ontwikkelen en verbeteren van kennis, opleiding, wetenschappelijk onderzoek en standaarden ten aanzien van de preventie, het ontstaan, diagnostiek en de behandeling van aan psychotrauma gerelateerde klachten;
- het bieden van een multidisciplinair netwerk met psychotrauma expertise, waarin kennis wordt gedeeld en leden discussie voeren ter bevordering van hun professionele ontwikkeling;
- het behartigen van de belangen van het vakgebied van psychotraumatologie.

De NtVP is in mei 2006 opgericht en vormt in Nederland en België een netwerk van professionals die werkzaam zijn op het gebied van psychotrauma. Het is een verbindende schakel tussen de ontwikkelingen in ons taalgebied en de internationale ontwikkelingen.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

Colofon

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan en Ellen Klaassens

Contact: info@NtVP.nl

© NtVP 2018

AUTEURS

Kimberley Stam

Projectmedewerker
NtVP en junior onderzoeker bij WarTrauma Foundation

Joanne Mouthaan

Universitair docent klinische psychologie Universiteit Leiden, lid werkgroep Communicatie NtVP en redactielid Impact Magazine.

Ondanks, of misschien dankzij, het brede congressthema en het bijbehorende programma was er een duidelijke rode draad zichtbaar: met welke comorbiditeit je ook te maken krijgt, behandeling gericht op traumaklachten werpt zijn vruchten af. In het Lunterse congrescentrum De Werelt gaven keynote sprekers Mark van der Gaag, Maggie Schauer, Kathleen Thomaes en Ig. Nobelprijswinnaar Kees Moeliker hun visie op het thema. Ervaringsdeskundigheid had tevens een plek in het plenaire programma: Hameeda Lakho, ervaringsdeskundige en auteur, ging in gesprek met dagvoorzitter Frits Boer (emeritus hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie AMC) over de betekenis van breder kijken naar trauma.

VERSLAG VAN HET NTVP 2018 JAARCONGRES

Oog voor meer dan PTSS

'Traumabehandeling bij PTSS en psychose - vooral doen'

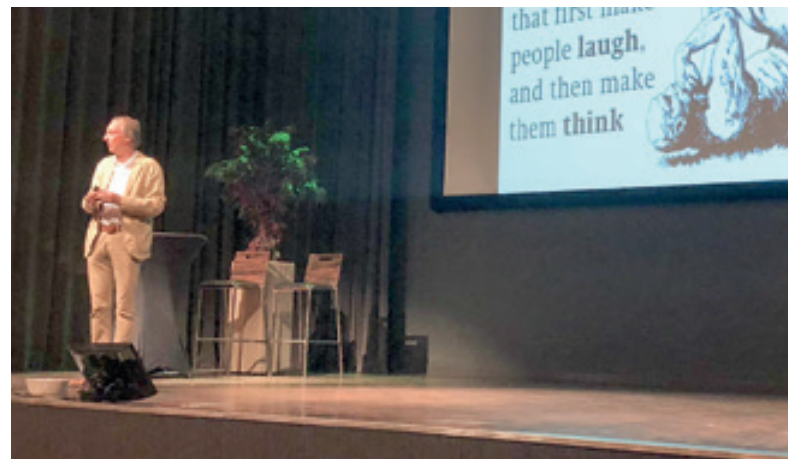
Het programma startte voor sommige deelnemers fanatiek: met een live quiz toetste Mark van der Gaag (VU universiteit en Parnassia) valse aannames van traumabehandeling bij mensen met een psychose en PTSS. Het publiek deed het bovengemiddeld goed op stellingen als 'Psychose en PTSS komt maar weinig voor' of 'Traumabehandeling verergert paranoiae gedachten'. Hoe anders was dit in 2011, toen uit een inventariserend onderzoek bleek dat tweederde van de behandelaars in de GGZ mensen met een psychose niet geschikt achtten voor traumabehandeling. Divers onderzoek heeft inmiddels aangetoond dat PTSS klachten bij psychose wel degelijk succesvol behandeld kunnen worden en dat naast de PTSS klachten ook de psychotische klachten verminderen. Of er wordt behandeld met EMDR of Exposure blijkt geen verschil te maken. Van der Gaag wil behandelaars twee adviezen meegeven: Ga vooral door met het behandelen van PTSS bij psychose, ook bij dissociatie, en zorg als behandelaar dat je goede supervisie krijgt.

'Verkrachting overkomt ook mannen'

In hun parallelsessie legden dr. Iva Bicanic (UMC Utrecht) en dr. Agnes van Minnen (PSYTREC en Radboud Universiteit) 10 misverstanden over seksueel misbruik nader uit. Eén van de misverstanden: Als het je eenmaal overkomt, gebeurt het je daarna nooit meer. Het blijkt dat verkrachting juist een indicator is voor herhaling, ofwel *re-victimisatie*. Verkrachting is een 'high risk' trauma, dit betekent dat de kans groot is dat mensen na een verkrachting PTSS klachten krijgen. Posttraumatische stress zorgt ervoor dat mensen niet altijd adequate copingstijlen hanteren, waardoor de kans op herhaling juist toeneemt. Behandeling voor PTSS klachten is cruciaal om deze cirkel van re-victimisatie te doorbreken. Dat mannen kunnen niet verkracht worden door een vrouw, blijkt ook een heersende misopvatting. Uit

Annemieke Driessen had het snelst alle vragen over psychose en trauma van Mark van der Gaag goed.

Improbable research van Kees Moeliker.

rapportages blijkt dat 15% van de verkrachtingsaangiften door een man wordt gedaan. Vrouwen kunnen mannen dwingen tot penetratie, dit wordt ook wel *forced penetration* genoemd. Seksueel geweld door vrouwen kan ook niet fysiek zijn, bijvoorbeeld in de vorm van verbale agressie, stalken of het hebben van macht over iemand.

'Richt vooral op schuldgevoel en herschik verantwoordelijkheid'

In de keynote van dr. Maggie Schauer (Universität Konstanz) wordt ingegaan op schuld en schaamte na psychotrauma. Schuldgevoelens leiden vaker tot PTSS en zijn een teken dat iemand de controle over een situatie kwijt is of een slecht geweten heeft. Schaamte daarentegen komt naar boven als men niet in staat is iets te verbergen wat betrekking heeft op onszelf, zoals lichaamsfuncties, lusten, autonomie en rivaliteit. Schauer raadt aan in een traumabehandeling vooral prioriteit te geven aan de schuldgevoelens omdat deze gekoppeld kunnen worden aan verantwoordelijkheid, terwijl schaamte juist symbool staat voor een nederlaag. Door verantwoordelijkheid voor de gebeurtenis te bespreken komt ook de schuldvraag boven die niet altijd bij de patient ligt. Er is dan actief grond om te werken aan het herschikken van maladaptieve overtuigingen.

'U bent de dokter dus vertelt u het maar'

Aram Hasan (CoTeam en Centrum '45) en dr. Ellen Klaassens (Centrum '45) geven uitleg bij de Interventie toolbox (iToolbox) voor PTSS bij getraumatiseerde vluchtelingen en migranten. De iToolbox, ontwikkeld door Hasan, is een hulpmiddel om mensen uit een andere cultuur duidelijk te maken waar zij last van hebben. Door middel van doosjes met verschillende kleuren, symbool voor psychische en sociale symptomen van psychotrauma, angst en depressie, worden klachten gevisualiseerd en daardoor meer voelbaar. Daarnaast helpt de methodiek met het aanbrengen van een structuur en orde in de klachten. Voor de behandelaar is het bruikbaar voor diagnostiek, voor het helder krijgen van de behandelvraag en het formuleren van een doel. Voor de therapiefocus wordt maar aan een doosje tegelijk gewerkt. In de praktijk gebeurt het niet zelden dat het formuleren van een doel aan de behandelaar overgelaten, aldus Klaassens. Dat terwijl het maken van eigen keuzes juist zo belangrijk is om patienten het gevoel van eigen regie terug te laten krijgen. Hasan en Klaassens benoemen vier belangrijke bouwstenen in succesvolle zorgverlening aan deze doelgroep: geven van hoop, geven van erkenning, het serieus nemen van de persoon en het bieden van perspectief.

'Schrik niet van een diagnose, niet als hulpverlener en niet als patiënt.'

Met een indrukwekkende trailer (zie [youtube.com/watch?v=PtyJZTvK5eg](https://www.youtube.com/watch?v=PtyJZTvK5eg)) introduceert Hameeda Lakho haar verhaal. Vanuit haar traumatische verleden en haar ervaringen met herstel adviseert, coacht en begeleidt Lakho als ervaringsdeskundige lotgenoten en professionals over de gevolgen en betekenis van trauma. In haar gesprek met Frits Boer vertelt Lakho dat het in behandeling vooral telt dat hulpverleners luisteren wanneer de cliënt wil praten.

Zelf maakte ze diverse keren mee dat de therapeut niet openstond voor haar verhaal. Wat een verschil maakt in behandeling is het helpen duiden en onderzoeken van de mechanismen achter de emoties: wat maakt mij zo boos of onzeker. Om als ervaringsdeskundige cliënten bij te staan is opleiding belangrijk: de eigen ervaringen ondergeschikt maken zodat het mogelijk wordt om met cliënten over hun ervaringen te praten.

Dit betrof slechts een greep uit het programma. Andere interessante workshops gingen bijvoorbeeld over trauma en verslaving, veerkracht en weerbaarheid, diagnostiek en behandeling bij cliënten met verstandelijke beperkingen, secundaire traumatisering en nog veel meer. Nieuw dit jaar waren ook de preconferentie trainingen op het gebied van Imaginatie en Rescripting therapie en Narratieve Exposure Therapie op 30 mei, beide met enthousiaste deelnemers. Hoewel het diverse programma enige keuzestress oproep, kunnen geïnteresseerden in andere onderwerpen de handouts via www.scem.nl opvragen. Met het brede programma en het grote bezoekersaantal was NtVP 2018 een geslaagd jaarcongres en een nationaal voorproefje voor het Europese ESTSS congres 14-16 juni 2019. Houdt u daarvoor de website estss2019.eu in de gaten!

Miriam Lommen, Aram Hasan en Ellen Klaassens bij de workshop iToolbox.

Frits Boer in gesprek met ervaringsdeskundige Hameeda Lakho.

VRAAG & ANTWOORD

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) biedt in de rubriek Supervisie ruimte aan traumaprofessionals om casuïstiekvragen te stellen over diagnostiek, indicatiestelling of behandeling, en te laten beantwoorden door experts uit het brede veld van de psychotrauma. Hebt u een vraag over psychotraumacasuïstiek? Stuur die dan naar info@NtVP.nl. Diverse experts in de psychotraumazorg beantwoorden uw vraag binnen deze rubriek of op NtVP.nl.

Feedback

Wat is het risico op terugval van dissociatie?

Hoe stel ik vast of een cliënte na een succesvolle PTSS behandeling risico loopt op toekomstig dissociëren bij terugkeer naar werk? In het kader van een geschiktheidsassessment zou ik graag advies hebben over het vaststellen van een risico op dissociatie in het kader van een PTSS bij een brandweerm medewerkster die wil terugkeren in operationele dienst. Sinds medio 2016 volgt de cliënte een herintredingstraject. Naar aanleiding van een aantal incidenten in actieve dienst ontwikkelde zij een PTSS, welke nu na behandeling onder controle is. Met betrekking tot haar werkzaamheden ervaart de cliënte nog diverse klachten waardoor twijfel bestaat aan haar geschiktheid voor operationele dienst. Zij geeft aan dat zij diverse keren blokkeert, geen actie onderneemt bij lastige situaties, waardoor de actie – intelligentie langer duurt dan noodzakelijk is. Dissociatie is daarin op bepaalde momenten een gevolg van haar acties. Er wordt niets meer opgenomen qua informatie. Is het mogelijk binnen een psychologisch assessment om het risico op toekomstig dissociëren vast te stellen en welke instrumenten zouden hiervoor in aanmerking komen?

Drs. A.S. Meerstra-van Putten, gecertificeerd NIP psycholoog Arbeid en Organisatie en Coach, Freudenberg

Expert Annegret Krause-Utz

Dissociatie, bijvoorbeeld depersonalisatie of derealisatie, is een veel voorkomend symptoom bij getraumatiseerde mensen en gaat gepaard met problemen in verschillende processen, zoals geheugen en doelgericht gedrag [1]. Dissociatie wordt doorgaans gezien als een strategie om trauma-gerelateerde stress te moduleren (zie onder meer [2]). Tijdens dissociatie kunnen traumatische situaties als een onwerkelijke, filmachtige scène worden ervaren, alsof de persoon er van een afstand naar kijkt. Sensorische elementen van de gebeurtenis kunnen in een vervormde wijze worden waargenomen (bijvoorbeeld geluiden lijken van ver te komen, delen van het lichaam kunnen gevoelloos of groter dan normaal lijken). Op deze manier kan dissociatie een innerlijke afstand tot bezwaarlijke ervaringen creëren. Dissociatie kan zowel acuut zijn ('toestands- of state dissociatie') als een algemene neiging om dissociatieve symptomen te ervaren ('kenmerks- of trait dissociatie'), terwijl allebei ook hand in hand gaan. Dissociatieve ervaringen zijn niet noodzakelijk pathologisch, maar, in mindere mate, ook aanwezig in niet-klinische gezonde populaties. Dissociatie wordt dan pathologisch als de actie is verstoord, bijvoorbeeld geheugenprocessen, wat kan leiden tot psychogene amnesie of 'freezing' (er wordt geen actie meer ondernomen). Er zijn aanwijzingen dat personen die peritraumatische dissociatie hebben gehad, eerder in het leven dissociëren in andere stressvolle levenssituaties, maar deze relatie is heel complex en ook afhankelijk van andere factoren, bijvoorbeeld soort en ernst van de traumatisering, persoonlijkheidskenmerken, graad van depressie, en algemene neiging tot dissociatie; ook de duur van de dissociatie tijdens het

trauma kan een rol spelen voor de prognose (zie onder meer [3-6]).

Dissociatieve symptomen kunnen echter na het trauma ook weer verdwijnen en uit algemene onderzoeken kunnen geen conclusies worden getrokken over het individuele geval. Daarom is het essentieel om de dissociatieve symptomatologie en andere mentale stress zorgvuldig te evalueren om een juiste beoordeling te maken. Er zijn verschillende manieren om de graad en chroniciteit van dissociatie te meten, bijvoorbeeld de Dissociative Questionnaire (DIS-Q, [7]), Dissociative Experience Scale (DES, [8]) of Structural Clinical Interview for DSM-IV Dissociative Disorders (SCID-D, [8]). Deze instrumenten kunnen helpen om de symptomen voor het individuele geval nauwkeuriger te beoordelen.

Expert Pieter Eland

Bij een geschiktheidsassessment van een brandweerm medewerkster met dissociaties in het kader van een post-traumatische stressstoornis (PTSS), is de primaire vraag die beantwoord dient te worden: 'Kan de betreffende persoon voldoen aan de gestelde (basis)medische eisen zonder dat dit leidt tot schade aan de gezondheid of veiligheid van betrokkene of die van anderen?'

Om tot een gedegen antwoord op deze vraag te komen is bekendheid met onderliggende problematiek en een goede kennis van de werkzaamheden van de brandweerm medewerkster een vereiste.

Ter verduidelijking: dissociatie, in de vorm van depersonalisatie of derealisatie, is het verbreken of ontwrichten van de gewoonlijk geïntegreerde functies van het bewustzijn, het geheugen, de identiteit of de perceptie van de omgeving [9]. Vele studies

hebben de relatie tussen dissociatie en traumatische ervaringen aangetoond en daarnaast beschouwen vele onderzoekers dissociatie als een gangbare posttraumatische reactie (zie onder meer [10]). Dit heeft in 2013, bij de introductie van de DSM-5, geleid tot opname van het dissociatieve subtype bij PTSS. In Nederland zijn enkele zelfrapportage-instrumenten beschikbaar voor het screenen op de aanwezigheid van dissociatieve symptomen, namelijk de eerder genoemde DES [8] en DIS-Q [7], de Somatoform Dissociation Questionnaire, 20 item versie (SDQ-20, [11]) en de Somatoform Dissociation Questionnaire, 5 item versie (SDQ-5, [11]). Deze instrumenten zijn niet geschikt om toekomstig dissociëren vast te stellen. De DES, internationaal het meest gebruikte instrument, is een zelfinvullijst waarmee de frequentie van algemene dissociatieve ervaringen kan worden vastgesteld. De DIS-Q is zelfinvulvragenlijst en informeert naast dissociatieve symptomatologie ook naar 'zwaar belastende, levensbedreigende of traumatische gebeurtenissen in het persoonlijke leven'. De SDQ-20 is een 5-punts-zelfinvulvragenlijst en omvat twintig uitspraken die betrekking hebben op verschillende lichamelijke verschijnselen en is daarmee een maat voor somatoforme dissociatie. De SDQ-5 is een korte zelfinvullijst, die dienst kan doen als screeningsinstrument voor dissociatieve stoornissen. Voor de classificatie van dissociatieve stoornissen kan gebruik worden gemaakt van de SCID-D [8].

Ongeveer 15-30% van de mensen met PTSS behoort tot het dissociatieve subtype [12], het subtype waarvan klinisch het vermoeden bestaat dat het een negatieve uitkomst heeft op exposure gerelateerde traumabehandelingen [2,13]. De brand-

weeredewerkster heeft op basis van een complexe wisselwerking tussen genetische factoren en omgeving reeds een PTSS ontwikkeld [14]. Zij zal mogelijk door genen beïnvloede persoonlijkheidsfactoren bezitten die een rol kunnen spelen in het risico op PTSS, zoals neuroticisme en sensatiezoekend gedrag. Wanneer zij de neiging heeft spannende situaties op te willen zoeken (werken in de operationele dienst bij de brandweer), verhoogt dit de kans dat zij (wederom) wordt blootgesteld aan een schokkende gebeurtenis, die mogelijk tot recidief PTSS (dissociatieve subtype) kan leiden [15]. Uitsluitel of de brandweeredewerkster in staat is om terug te keren in operationele dienst, kan worden verkregen door het aanvragen van een adviesrapportage bij een zakendeskundig psychiater of psycholoog.

AUTEURS

dr. Annegret Krause-Utz, *universitair docent klinische psychologie Universiteit Leiden, is opgeleid in Cognitieve Gedragstherapie en DBT en gespecialiseerd in Borderline Persoonlijkheidsstoornis en complex trauma met als onderzoeksinteresse emotie dysregulatie en dissociatie.*

Kapitein-ter-zee-arts drs. Pieter Eland, *hoofd psychiatrische Advisering, Bijzondere Medische beoordelingen (BMB), Ministerie van Defensie; psychiater bij Veteranen Intensieve Behandel Unit (VIBU), Vincent van Gogh voor geestelijke gezondheidszorg.*

LITERATUUR

- Spiegel, D., Loewenstein, R. J., Lewis-Fernandez, R., Sar, V., Simeon, D., Vermetten, E., ... Dell, P. F. (2011). Dissociative disorders in DSM-5. *Depression and Anxiety*, 28(12), E17-45. doi:10.1002/da.20923.
- Lanius, R. A., Vermetten, E., Loewenstein, R. J., Brand, B., Schmahl, C., Bremner, J. D., & Spiegel, D. (2010). Emotion modulation in PTSD: clinical and neurobiological evidence for a dissociative subtype. *American Journal of Psychiatry*, 167(6), 640-647. doi:10.1176/appi.ajp.2009.09081168.
- Candel, I., & Merckelbach, H. (2004) Peritraumatic dissociation as a predictor of post-traumatic stress disorder: a critical review. *Comprehensive Psychiatry*, 45(1), 44-50.
- Lensvelt-Mulders, G., van der Hart, O., van Ochten, J. M., van Son, M. J., Steele, K., & Breeman, L. (2008). Relations among peritraumatic dissociation and posttraumatic stress: a meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 28(7), 1138-1151. doi:10.1016/j.cpr.2008.03.006
- Van der Hart, O., Nijenhuis, E., Steele, K., & Brown, D. (2004). Trauma-related dissociation: conceptual clarity lost and found. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38(11-12), 906-914. doi:10.1080/j.1440-1614.2004.01480.x.
- Van der Hart, O., van Ochten, J. M., van Son, M. J., Steele, K., & Lensvelt-Mulders, G. (2008). Relations among peritraumatic dissociation and posttraumatic stress: a critical review. *Journal of Trauma & Dissociation: The official journal of the International Society for the Study of Dissociation*, 9(4), 481-505. doi:10.1016/j.cpr.2008.03.006.
- Vanderlinden, J., R. Van Dyck, H. Vertommen e.a. (1992), De Dissociation Questionnaire: Ontwikkeling en karakteristieken van een dissociatievragenlijst. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 47, 134-147
- Boon, S., & N. Draijer (1995). Screening en diagnostiek van dissociatieve stoornissen. Swets & Zeitlinger, Lisse, p. 161.
- Bernstein E. M., Putnam F. W. (1986). Development, reliability, and validity of a dissociation scale. *J. Nerv. Ment. Dis.*, 174(12): 727-735.
- Briere J. (2006). Dissociative symptoms and trauma exposure: specificity, affect dysregulation, and posttraumatic stress. *J. Nerv. Ment. Dis.*, 194(2): 78-8.
- Nijenhuis E.R.S. (1999). Somatoform Dissociation: phenomena, measurement, and theoretical issues. Proefschrift. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Stein D.J., Koenen K.C., Friedman M.J., Hill E., McLaughlin K.A., Petukhova M., Kessler R.C. (2013). Dissociation in posttraumatic stress disorder: Evidence from the World Mental Health Survey. *Biological Psychiatry*, 73: 302-3102
- van Minnen A., Harned M.S., Zoellner L., Mills K. (2012) Examining potential contraindications for prolonged exposure therapy for PTSD. *Eur. J. Psychotraumatol.* 3: 18805.
- Koenen K,C, Nugent N.R., Amstadter A.B. (2008) Gene-environment interaction in posttraumatic stress disorder: review, strategy and new directions for future research. *Eur. Arch. Psychiatry Clin. Neurosci.* 258(2): 82-96.
- Jakšić N., Brajković L., Ivezić E., Topić R., Jakovljević M. (2012). The role of personality traits in posttraumatic stress disorder (PTSD) *Psychiatr. Danub.* 24(3): 256-66.

Arq Psychotrauma Expert Groep en Uitgeverij Boom geven samen een reeks wetenschappelijke boeken en e-books uit op het gebied van psychotrauma. De boeken zijn te bestellen via de website van Uitgeverij Boom (www.boompsychologie.nl) en zijn ook te leen in de bibliotheek van Cogis.

Arq-boekenreeks

Setting the stage for recovery

Improving veteran PTSD treatment effectiveness using statistical prediction

Joris Haagen, proefschrift 2017

ISBN 9789462336766

A new generation

How refugee trauma affects parenting and child development

Elisa van Ee, proefschrift 2013

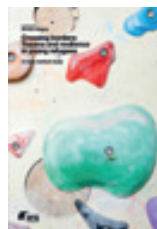
ISBN 9789089532671

Crossing borders

Trauma and resilience in young refugees. A multi-method study

Marieke Sleijpen, proefschrift 2017

ISBN 978902409402

Linking post-disaster mental health to the erosion of social fabric

Tim Wind, proefschrift 2013

ISBN 9789089531957

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van het verzet.

Ismee Tames, oratie 2016

e-book, ISBN 9789024406791

Mental health in war-affected populations

Pim Scholte, proefschrift 2013

ISBN 9789461057631

Complexe rouw begrijpen en behandelen

- en andere vraagstukken voor de psychotraumatologie

Paul Boelen, oratie 2016

e-book, ISBN 9789058758590

Long term psychosocial consequences

for disaster affected persons belonging to ethnic minorities

Annelieke Drogendijk, proefschrift 2012

ISBN 9789461056382

Psychotrauma wel beschouwd

Liber amicorum voor prof. dr. Rolf Kleber

Peter van der Velden, Trudy Mooren en Jeroen Knipscheer (red.), 2015

ISBN 978905875467

Trauma, lichaamsbeleving en seksualiteit

Een geïntegreerd behandelprogramma met bewegings-, lichaamsgerichte en verbale componenten

Mia Scheffers en Ria Helleman, 2013

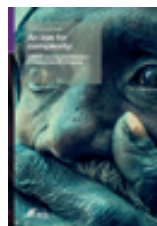
e-book, ISBN 789461052643

An eye for complexity

EMDR versus stabilisation in traumatised refugees

Jackie June ter Heide, proefschrift 2015

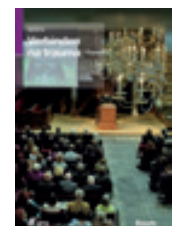
ISBN 9789089539175

Verbinden na trauma

Miranda Olf, oratie 2012

e-book, 9789461273833

Levensverhalen en psychotrauma

Narratieve exposure therapie in theorie en praktijk

Ruud Jongedijk, 2014

ISBN 9789461056375

Deconstructing delayed posttraumatic stress

Geert Smid, proefschrift 2011

ISBN 9789461057884

Verhalen van Verzet

2018
Jaar van Verzet

Er gaat geen dag voorbij zonder oorlog of onderdrukking. Ergens in de wereld. Maar er gaat ook geen dag voorbij zonder dat er mensen in verzet komen en zich inzetten voor de vrijheid van anderen. In heel Nederland zijn er tentoonstellingen en andere activiteiten die laten zien hoe mensen in de Tweede Wereldoorlog in verzet kwamen en wat de betekenis daarvan is voor de wereld van nu.

Bekijk het activiteitenoverzicht op tweedewereldoorlog.nl

Platform WO2 is een initiatief van:

Mede mogelijk gemaakt door:

